

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI

PAYAS SOKULLU MEHMED PAŞA KÜLLİYESİ

Saffet AŞIK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2024

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI

PAYAS SOKULLU MEHMED PAŞA KÜLLİYESİ

Saffet AŞIK

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Fatma BOZ ÖZDEMİR

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Ali HATALMIŞ

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Emine GÜZEL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2024

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne;

Bu çalışma, jürimiz tarafından İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Dr. Öğr. Üyesi Fatma BOZ ÖZDEMİR

Üye: Doç. Dr. Ali HATALMIŞ

Üye: Doç. Dr. Emine GÜZEL

ONAY

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylarım.

.../.../2024

Prof. Dr. Hüseyin GÜLER

Enstitü Müdürü

NOT: Bu tezde kullanılan ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'ndaki hükümlere tabidir.

ETİK BEYANI

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. / .../...

Saffet AŞIK

ÖZET

PAYAS SOKULLU MEHMED PAŞA KÜLLİYESİ

SAFFET AŞIK

Yüksek Lisans Tezi, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Fatma BOZ ÖZDEMİR

Haziran 2024, 108 sayfa

Payas'ta XVI. yüzyılda inşa edilmiş; cami, hângâh, arasta, kervansaray, tabhane, imaret, hamam, ekmekçi fırını ve sıbyan mektebinden oluşan Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi bu çalışma kapsamında incelenmiştir.

Zaman içinde çeşitli onarımlar görmekle beraber çoğu yapısıyla günümüze oldukça iyi şekilde ulaşmış olan külliye'nin, mimari ve süsleme özellikleri incelenmiş, günümüzdeki durumu hakkında bilgi verilmiştir.

Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi, mimari bakımdan Osmanlı klasik dönem özelliklerini taşımaktadır. Yapının, *Tuhfetü'l-Mimarın*'de Mimar Sinan eserleri arasında sayılmasından ve Mimar Sinan'ın Hassa Mimarlar Ocağı Baş mimarı olduğu bir dönemde inşa edilmiş olmasından dolayı Mimar Sinan eseri olduğu kabul edilmektedir. Mimar Sinan, bu külliye'nin inşası ile aynı tarihlerde ustalık eserim dediği II. Selim için Edirne Selimiye Camii inşaatını (1567-1574) gerçekleştirmekteydi. Ayrıca Sokullu Mehmed Paşa için de Lüleburgaz ve Havsa'da geniş kapsamlı külliyelerin inşası devam ediyordu. Yapıda kalın duvarlarla çapraz tonoz örtünün çok kullanılması ve renkli malzeme kullanımı, Suriye etkilerinin (Zengi, Eyyubi ve Memluk) ağırlıkta olması ve Mimar Sinan'ın ustalık eseri inşasının devam etmesi külliye'nin Hassa Ocağına mensup bir mimar veya yerel bir mimar tarafından inşa edilmiş olduğunu düşündürmektedir.

Sokullu'nun yaptırmış olduğu hayır eserlerinden ayrıntılarıyla bahseden ve daha önceki çalışmalarda detaylı bahsedilmemiş Sokullu Mehmed Paşa Vakfiyesinden, çeşitli zamanlarda Payas ve külliye'yi gören seyyahlar ve gezginlerin eserleri çalışmamız içinde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sokullu, Külliye, Mimar Sinan, Arasta, Memlûk

ABSTRACT**PAYAS SOKULLU MEHMED PASHA COMPLEX****SAFFET AŞIK****Master's Thesis, Department of History of Islam and Arts****Supervisor: Dr. Faculty Member Fatma BOZ ÖZDEMİR****June 2024, 108 pages**

The Payas Sokullu Mehmed Pasha Complex, which was built in Payas in the 16th century, consisting of a mosque, inn, arasta, caravanserai, tabhane, imaret, hammam, bakery and sanbyan school, was analysed.

The architectural and ornamental features of the complex, which has survived to the present day in a very good condition with most of its structures, although it has seen various repairs over time, have been examined and information about its current situation has been given.

Payas Sokullu Mehmed Pasha Complex has the characteristics of Ottoman classical period in terms of architecture. The building is considered to be the work of Mimar Sinan since it is counted among the works of Mimar Sinan in *Tuhfetü'l Mimarın* and it was built in a period when Mimar Sinan was the chief architect of the Hassa Architects Quarry. At the same time as the construction of this complex, Sinan the Architect was carrying out the construction of the Selimiye Mosque in Edirne (1567-1574) for Selim II, whom he called his masterpiece. In addition, the construction of large-scale complexes in Lüleburgaz and Havsa for Sokullu Mehmed Pasha was in progress. The use of thick walls, cross vaulting and the use of colourful materials in its construction, the predominance of Syrian influences (Zengi, Ayyubid and Mamluk) and the continuation of the construction of Mimar Sinan's masterpiece suggest that it was built by an architect belonging to the Hassa Quarry or a local architect.

The Sokullu Mehmed Pasha Foundation, which mentions in detail the charitable works built by Sokullu and which has not been mentioned in detail in previous studies, and the works of travellers and travellers who saw Payas and the complex at various times were evaluated in our study.

Keywords: Sokullu, Complex, Mimar Sinan, Arasta, Mamluk

ÖNSÖZ

XVI. yüzyılda, ülkenin imarı için başta hükümdar aileleri, siyasi ve ekonomik güce sahip önemli kişiler tarafından külliye yapıtırılıp halkın hizmetine sunulmuştur. Sokullu Mehmed Paşa, Payas'ta kendi adını taşıyan, Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi'ni İstanbul'u Hicaz Yarımadası'na bağlayan Anadolu Sağ Yolu üzerinde inşa ettirmiştir.

Sokullu, iyi bir devlet adamı olmasının yanı sıra hayırsever kişiliği ile de ön plana çıkmış önemli bir şahsiyettir. Osmanlı Devleti'nin birçok bölgesinde inşa ettirdiği külliye ile bu yerlerin iskân edilmesi ve gelişmesine önemli katkıda bulunmuştur. Payas, külliye inşası sonrası iskâna açılarak gelişmiştir.

Çeşitli onarımlarla günümüze ulaşmış olan Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi hakkındaki bilgiler ve yayınlar yetersizdir. Konuyla ilgilenen araştırmacıların yayımlarındaki bilgileri bir araya getirerek, eksiklikleri tamamlamayı, hataları düzeltmeyi amaçladık.

“Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi”ni konu alan bu çalışma beş ana bölümden oluşmaktadır. Girişten sonraki ilk bölümde, Payas'ın Coğrafi ve Tarihsel Gelişimi başlığında, külliye inşâ edildiği coğrafyayı anlayabilmek için bölgenin antik çağlardan günümüze kadar ki tarihçesine yer verilmiştir. II. Bölümde, külliye genel özellikleri, banisi, mimarı, kitabeleri, vakfiyesi, onarımlar ve günümüzdeki durumu ile külliye kapsamındaki yapılar yedi alt başlıkta incelenmiştir. Genel özelliklerinde; külliye konumu ve yerinin bölgedeki önemi vurgulanmış, külliye inşâ edilme nedenleri, Payas ve külliye ziyaret eden seyyahlar belirtilmiştir. Banisi Sokullu'nun hayatı hakkında kısa bilgi verilmiştir. Mimarı hakkında çeşitli görüşler olduğu için elde ettiğimiz bilgilere göre mimarı hakkında bir sonuca varılmaya çalışılmıştır. Vakfiye, yapılan çalışmalarda vakfiyesine yer verilmediği için Sokullu'nun bu külliye ile ilgili olan kısımları toplu olarak belirtilmiştir. Zaman içinde oluşan bozulmalara karşı yapılan onarımlarında Osmanlı Döneminden günümüze kadar gerçekleştirilen onarımlar hakkın bilgi verilmiştir. Külliye Kapsamındaki yapılar ayrıntılı bir şekilde tek tek ele alınarak külliye içindeki yerleri, günümüzdeki kullanımları ve bugünkü durumları belirtilmiştir. III. Bölüm, Değerlendirmede, Osmanlı Mimarisinde inşa edilen menzil külliye içindeki planlama ilkeleri bakımından benzer özellikleri ve farklılıkları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Son bölüm olan Sonuç Bölümünde, ulaşabildiğimiz bütün kaynakları inceleyip bütüncül bir çerçeve ortaya koyarak genel bir değerlendirmesi yapıldı.

Bu konu hakkında çalışma yapmam için öncülük eden ilk danışmanım Prof. Dr. Gözde Ramazanoğlu'na, tezimi yazmam konusunda beni motive eden Doç. Dr. Ali Hatalmış'a ve tezimi yazım sırasında değerli görüşleriyle katkı sağlayan, ilmi ve manevi desteğini esirgemeyerek danışmanlığımı yapan kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi Fatma Boz Özdemir'e en kalbi şükranlarımı arz ederim. Ayrıca külliye'nin restorasyon projesi içinde yer alan çizim ve raporları benimle paylaşan Yük. Mimar Baro Işık'a, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde araştırma yapmam için gerekli izinlerin alınmasında yardımcı olan Ayhan Terzioğlu'na, külliye'yi yerinde incelemelerim sırasında Payas Belediyesi çalışanlarına, çalışmamda görüşleriyle büyük desteklerini gördüğüm Ahmet Işıl'a ve jürimde bulunarak tezime önemli katkılar sağlayan değerli hocalarım Doç. Dr. Emine Güzel ve Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Beken'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Bu süreçte varlıkları ile her zaman bana büyük güç ve destek veren, çok sevdiğim eşim Yıldız Aşık'a ve beni anlayışla karşılayan oğlum M. Egemen Aşık'a minnet ve şükranlarımı sunarım.

Saffet AŞIK

Adana – 2024

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ	vi

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1
1.Araştırmanın Amacı.....	2
2.Kaynak ve Araştırmalar	3
3.Araştırmanın Yöntemi	4

BÖLÜM I

PAYAS'IN COĞRAFİ KONUMU VE TARİHÇESİ

1.Coğrafi Konumu	6
2.Tarihçe	7

BÖLÜM II

PAYAS SOKULLU MEHMED PAŞA KÜLLİYESİ

1. Külliye'nin Genel Özellikleri.....	11
2. Külliye'nin Banisi	14
3. Külliye'nin Mimârı.....	18
4. Külliye'nin Kitabeleri.....	20
5. Sokullu Mehmed Paşa'nın Vakfiyesi.....	22
6.Külliye'nin Geçirdiği Onarımlar ve Günümüzdeki Durumu	26
7.Külliye Kapsamındaki Yapılar.....	29
7.1.Arasta.....	29
7.2.Kervansaray	40

7.3.Tabhaneler	54
7.4.İmaret.....	57
7.5.Cami	64
7.6.Hângâh.....	77
7.7.Fırın	81
7.8.Hamam	83
7.9.Sıbyan Mektebi (Dâru`'t-Talîm).....	89

BÖLÜM III

DEĞERLENDİRME

1.Plan ve Tasarım	91
2. Malzeme-Teknik	97
3.Süsleme	98
SONUÇ	99
KAYNAKÇA.....	102
ÖZGEÇMİŞ	108

KISALTMALAR

AR.	: Arasta
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	: Editör
H.	: Hicri
M.	: Miladi
m	: Metre
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
vd.	: Ve diğerleri
vb.	: Ve benzeri
V.G.M.	: Vakıflar Genel Müdürlüğü
V.G.M.A.	: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
TB	: Tabhane

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1 Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi Rölöve Planı (BOAZ Mimarlık).....	13
Şekil 2 1948 Yılı Rölöve Planı (Kömürcüoğlu).....	27
Şekil 3 1952 Yılı Restitüsyon Planı (Ülgen)	27
Şekil 4 Arasta Rölöve Planı (BOAZ Mimarlık)	31
Şekil 5 Kervansaray Rölöve Planı (BOAZ Mimarlık).....	42
Şekil 6 Tabhane Rölöve Planı (BOAZ Mimarlık).....	54
Şekil 7 İmaret Rölöve Planı (BOAZ Mimarlık)	58
Şekil 8 Cami Rölöve Planı (BOAZ Mimarlık)	65
Şekil 9 1843 Yılı Sisouan Tarafından Çizilen Gravür (Alishan).....	67
Şekil 10 Hângâh Rölöve Planı (BOAZ Mimarlık)	77
Şekil 11 Ekmekçi Fırını Planı (BOAZ Mimarlık)	82
Şekil 12 Hamam Rölöve Planı (BOAZ Mimarlık)	84
Şekil 13 Sıbyan Mektebi Planı (BOAZ Mimarlık).....	90

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ

Fotoğraf 1 Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi (Google Earth Pro)	13
Fotoğraf 2 Kervansaray Girişi İnşa Kitabesi	20
Fotoğraf 3 Cami Mihrap Kitabesi	21
Fotoğraf 4 Arasta İçten Görünüş ve Üst Örtü	32
Fotoğraf 5 1966 Yılı Onarımları Arasta Güney Kısmı (V.G.M.A)	33
Fotoğraf 6 1966 Yılı Onarımları Arasta Kuzey Kısmı (V.G.M.A)	34
Fotoğraf 7 Arasta Dua Kubbesi	34
Fotoğraf 8 Arasta Kuzey Giriş Kapısı	36
Fotoğraf 9 1967 Yılı Arastanın Güneydoğu Kısmı Onarımları (V.G.M.A)	37
Fotoğraf 10 1967 Yılı Arastanın Güneydoğu Kısmı Onarımları (V.G.M.A)	37
Fotoğraf 11 Arasta Sokağı ve Dükkanlar	39
Fotoğraf 12 1967 Yılı Kervansarayın Kuzey Kanadı Onarımları (V.G.M.A)	42
Fotoğraf 13 1967 Yılı Kervansarayın Güney Kanadı Onarımları (V.G.M.A)	43
Fotoğraf 14 1967 Yılı Kervansaray ve Tabhane Onarımı (V.G.M.A)	43
Fotoğraf 15 1967 Yılı Kervansaray Revakları Onarımları (V.G.M.A)	44
Fotoğraf 16 Kervansaraya Açılan Koridor (Doğudan Batıya Bakış)	45
Fotoğraf 17 Kervansaray Avlusu	46
Fotoğraf 18 Kervansaray Revak Dizisi	47
Fotoğraf 19 1944 Yılı Avlu Duvarı ve Günümüzdeki Durumu (Wimmel)	48
Fotoğraf 20 Kervansaray Güney Kanadı İçİ	50
Fotoğraf 21 Ocak, Niş ve Tepe Pencerele Birimler	50
Fotoğraf 22 İki Niş ve Tepe Pencerele Birimler	51
Fotoğraf 23 Kervansaray Umumi Tuvaleti	53
Fotoğraf 24 Tabhane Revak ve Odaları	55
Fotoğraf 25 Tabhane Odası İçİ	56
Fotoğraf 26 İmaret Dış Kapısı	59
Fotoğraf 27 İmaret Dış Avlusu	59
Fotoğraf 28 İmaret ile Kervansaray Arasındaki Geçiş	61
Fotoğraf 29 İmaret Avlu Revakları	62
Fotoğraf 30 İmaret Mutfağı	63
Fotoğraf 31 İmaret Doğu Birimleri	64

Fotoğraf 32 1883 Yılı Görünüşü (Lanckoroński)	67
Fotoğraf 33 Yan Eyvanların Üst Örtüsü	68
Fotoğraf 34 Cami Mahfili	69
Fotoğraf 35 Cami Kuzey Cephesi	70
Fotoğraf 36 Cami Batı Cephe	71
Fotoğraf 37 Cami Doğu Cephe	71
Fotoğraf 38 Cami Güney Cephe	73
Fotoğraf 39 Cami Taç kapısı	74
Fotoğraf 40 Cami Mihrabı	76
Fotoğraf 41 Hângâh Kuzey Avlu Kapısı	79
Fotoğraf 42 Arasta İçindeki Hângâh Avlu Kapısı	80
Fotoğraf 43 Konut Olarak Kullanılan Zaman (Salt Araştırmalar)	81
Fotoğraf 44 Ekmekçi Fırını	82
Fotoğraf 45 1883 Yılı Hamam Soğukluğu (Lanckoroński)	84
Fotoğraf 46 1965 Yılında Hamamın Üst Örtülerinin Yenilenmesi (V.G.M.A)	86
Fotoğraf 47 1965 Yılı Restorasyonu (V.G.M.A)	86
Fotoğraf 48 Hamam Giriş Kapısı ve Pencereleri	88
Fotoğraf 49 Hamam Birinci Sıcaklığı	88
Fotoğraf 50 Sıbyan Mektebi Güneyden Görünüm	90

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, 16. yüzyılda askeri ve siyasi başarılarıyla Avrupa, Kuzey Afrika ve İran'a kadar sınırlarını genişletmiştir. Bu sınırlar içinde fethedilen toprakların Türk-İslam karakterinde imarı hususuna kayıtsız kalınmamıştır. Başta Padişah ve aile mensupları olmak üzere dönemim siyasi ve ekonomik gücüne sahip kimseler kendi mülklerinden vakıflar tesis ederek fethedilen yerlerin imar ve iskânına yönelik külliye inşaa ettirmişlerdir¹. Külliye, kendine özgü özellikleri olan dini, ekonomik ve sosyal içerikli yapıların oluşturduğu binalar topluluğudur².

Geniş anlamıyla, başta cami olmak üzere, medrese, darüşşifa, imaret (aşevi), tabhane (misafirhane), han-kervansaray, arasta-çarşı, hamam, sıbyan mektebi vb. yapıların birbirine yakın olacak şekilde yerleştirilen kuruluşlara külliye denir³. Bu yapıların tamamının bir arada olması gerekmez, bu yapılardan birkaçının bir arada planlanıp inşa edilmesi, kuruluşun “külliye” adı ile tanınmasına yeterli olur⁴. Ancak bu yapıların külliye olarak kabul edilmesi için hep birlikte tasarlanmış veya inşa edilmiş olması gereklidir⁵. Bazı külliyelerin sonradan ilave edilen yapılarla zaman içinde kapsamı genişletilmiştir⁶. Bu külliye, devletin gücünü yansıtmaya yanında asıl amaçları halka hizmet etmek içindir⁷.

¹ Papila, Aytül, “Osmanlı'da Kamusal Alan-Osmanlı Külliyesi”, *Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.5, S.1, 2011, s.65

² Ramazanoğlu, M. Gözde, “16. Yüzyılda Osmanlı Külliyesi”, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.17, S. 3, 2008, s.334

³ Papila, “Osmanlı'da Kamusal Alan-Osmanlı Külliyesi”, s.65; Hasol, Doğan, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, Yem Yayın, 11. Baskı, İstanbul, 2010, s.291.

Cami: İçinde Cuma ve bayram namazı da kılınan Müslüman tapınağı. Hasol, s. 105

Medrese: Eskiden özellikle din ve hukuk adamı yetiştiren, çoğu camiler yanında bulunan bir avlu içinde birçok odalardan ibaret okul. Hasol, s.312

Darüşşifa: Şifa yurdu, hastane. Hasol, s.130

İmaret: Yoksullara medrese öğrencilerine, kalenderhanede kalanlara yemek dağıtmak üzere kurulmuş hayır evi. Hasol, s.220

Tabhane: Seyahat edenlerin bir külliye, parasız olarak kısa süreli konuk edildikleri yer. Hasol, s.445

Kervansaray: Eskiden anayollarda kervanların konaklaması için yapılan büyük han. Hasol, s.260

Hamam: Halkın yıkanma gereksinmesini karşılayan genel bina. Hasol, s.198

Sıbyan Mektebi: Osmanlı döneminde küçük erkek ve kız çocuklarının okudukları ilköğretim. Hasol, s.416

Arasta. Üstü örtülü ya da dükkanlarının önü saçaklı çarşı bkz. Hasol, s.43;

⁴ Cantay, Gönül, *Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s.1; Cantay, Gönül, “Türk Mimarisinde Külliye”, (Editör: Güzel, Hasan Celal, vd.) *Türkler*, C.7, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.1251

⁵ Ramazanoğlu, “16. Yüzyılda Osmanlı Külliyesi”, s. 333

⁶ Ramazanoğlu, “16. Yüzyılda Osmanlı Külliyesi”, s. 333

⁷ Papila, “Osmanlı'da Kamusal Alan – Osmanlı Külliyesi”, s. 65

Osmanlı döneminde inşa edilen külliyelerin yapılış amaçlarından biri de devletin imar ve iskan siyasetidir⁸. Külliyeler, büyük kentlerin merkezinde ya da hac ve kervan yolları üzerindeki menzillerde ve derbentlerde inşa edilmişlerdir. Yerleşim yerleri dışında inşa edilmiş olan külliyeler, genel olarak *Menzil Külliyesi* adıyla anılmaktadır⁹. Bu külliyeler İstanbul'dan Rumeli'ye ya da Anadolu içlerine giden hac, kervan ve ulak amaçlı ana yollar üzerinde yer almaktadır¹⁰. XVI. yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal sınırları en geniş şeklini almıştır. Bu durum mimariye de yansımış, yapıların çeşitlenmesine ve farklılaşmasına neden olmuştur. Bu yüzyılda artan hac trafiğinin güvenliğini sağlamak için, eski veya yeni kervan yolları üzerinde çeşitli menzil külliyesi inşa edildiği görülmüştür. Anadolu Selçuklu dönemi kervansaraylarının şekil, kapsam ve işlev açısından daha gelişmiş örnekleri kabul edilen menzil külliyelerinde; öncelikle ticari (kervansaray, arasta) ve sosyal (tabhane, imaret, hamam) yapılara yer verilmiş, işlevsellik ön planda tutulmuştur¹¹.

Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi de tasarımı ve konumu itibariyle bir menzil külliyesidir. Payas, Anadolu'nun Suriye'ye bağlantısını sağlayan antik yollarlar üzerinde Belen Boğazı'ndan önceki İskenderun Körfezi'nde yer alan önemli bir yerdedir. Anıtsal boyutlardaki külliye, inşa edildiği dönemde bu yol üzerinde önemli bir yolcu ve kervan trafiği olduğunu kanıtlamaktadır. Deniz kenarında, düz bir arazi üzerinde inşa edilen külliye'nin odak yapısı arastadır. Bunun dışında kervansaray, tabhane, imaret, cami, hângâh, ekmekçi fırını, hamam ve sıbyan mektebinden oluşmaktadır. Tasarım açısından, XVI. Yüzyıl menzil külliyelerinin en büyüklerinden biridir.

1.Araştırmanın Amacı

Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi, XVI. yüzyılda inşa edilmiş Osmanlı mimarisinin önemli eserlerinden biridir. Bu yönüyle gerek sanat tarihi araştırmacıları gerekse de mimarlık tarihçileri tarafından pek çok defa plan, strüktür, malzeme-teknik ve süsleme özellikleri açısından incelenmiş ve yayınlara konu olmuştur. Bu yayınlarda konunun geniş olması sebebiyle çeşitli konular ya hiç ele alınmamış ya da çok yüzeysel bir şekilde geçirildiği için yetersiz ve çelişkili bilgiler içermektedir. Elde edilen

⁸ Papila, "Osmanlı'da Kamusal Alan – Osmanlı Külliyesi", s. 65

⁹ Müderrisoğlu, Mehmet Fatih, "Menzil Kavramı ve Osmanlı Devleti'nde Menzil Yerleşimleri", (Editör: Güzel, Hasan Celal, vd.) *Türkler*, C.10, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.1708

¹⁰ Müderrisoğlu, "Menzil Kavramı ve Osmanlı Devleti'nde Menzil Yerleşimleri", s.1711

¹¹ Müderrisoğlu, Mehmet Fatih, "Menzil Kavramı ve Osmanlı Devleti'nde Menzil Yerleşimleri", (Editör: Güzel, Hasan Celal, vd.) *Türkler*, C.10, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.1708

kaynakların ışığında mevcut duruma bakarak yetersiz ve çelişkili olan tartışmalı konuları aydınlatmayı amaçlamaktadır. Daha ayrıntılı belirtmek gerekirse bu çalışmada bazıları aşağıda verilen birçok sorunun cevabı aranmıştır:

- Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi inşa için neden Payas seçilmiştir?

Payas'ın Bani Sokullu Mehmed nazarındaki yeri neresidir?

- Külliye'nin projesi hangi etkenler çerçevesinde şekillenmiştir?
- Külliye hangi yapılardan oluşuyordu ve hangi yıllar arasında inşa edilmiştir?

- Mimar Sinan, külliye'nin tasarımında ve inşasında görev almış mıdır?
- İnşaatin yürütülmesinde hangi mimar, usta, işçi ve sanatkarlar yer almıştır?
- İnşa sistemi, malzeme ve süsleme açısından Osmanlı menzil külliyesi ile benzer veya farklı yönleri var mıdır?

Tüm bu ve benzeri sorular tespit edilen belgelerin elverdiği ölçüde cevaplanmaya çalışılmıştır.

Sokullu tarafından yaptırılan külliye birçok araştırmacı tarafından çeşitli yönleriyle incelenmiş ve yayınlanmıştır. Çalışmamızın öncelikli amacı bu yayınlardaki bilgileri bir araya getirmek, eksiklikleri tamamlamak, hataları düzeltmeye çalışarak müstakil ve kapsamlı bir çalışma hazırlamaktır.

2.Kaynak ve Araştırmalar

Sokullu Mehmed Paşa'nın vakfiyesi, tez çalışmasının birincil kaynağı durumundadır. Transkripsiyonu yapılmış olan Evâhir-i Zilhicce 981 (12-22 Nisan 1574) tarihli (VGMA Defter: 572, Sayfa: 27, Sıra: 20'da kayıtlı) vakfiye, Mevlüt Çam ve Rahman Ademi editörlüğünde, *Bosna Hersek Vakfiyeleri* kitabının 4. Cildinin 1751-1801 sayfalarında yayınlanmıştır. Aynı vakfiye Polattaş'ın *Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri* başlıklı Yüksek Lisans Tezinde sadeleştirilmiş olarak 288-327 sayfalarında yayınlanmıştır.

Sokullu Mehmed Paşa'nın hayatı hakkında yazılan biyografilere bağlı kalınmıştır. Tayyip Gökbilgin'in (1957) *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yayınları'nda "Sokullu Mehmet Paşa" maddesi ile Erhan Afyoncu'nun (2009) *İslam Ansiklopedisi'nde (DİA)* "Sokullu Mehmed Paşa" maddesinden yararlanılmıştır. Ayrıca başka makale ve tarih kitaplarından da faydalanılmıştır.

Mimar Sinan'a ait *Tezkiretü'l-Bünyan*, *Tezkiretü'l Ebniye* ve *Tuhfetü'l Mi'mârîn* adlı eserlerinde yer alan yapılar, Abdullah Kuran'ın (1977) *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*

“Mimar Sinan’ın Eserleri ve Camileri Konusunda Kısa Bir Değerlendirme”, adlı makalesi ve *Mimar Sinan* adlı kitabından yararlanılmıştır.

Külliye'nin 20. yüzyıl ortalarındaki durumunu göstermesi bakımından değerli bir kaynak durumunda olan ve Asım Kömürcüoğlu tarafından hazırlanan 1948 tarihli rölöve planına (<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/88612>) salt arşiv dijital koleksiyonundan ulaşılmıştır. Fatih Müderrisoğlu'nun (1993), *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi* başlıklı Doktora Tezi, Fuat Şancı'nın (2002) *Hatay İlinde Türk Mimarisi* başlıklı Doktora Tezinde Payas külliyesine yer verilmiş çalışmalardır. Evliya Çelebi Mehmed Zıllı İbn Derviş (1314) adlı seyahatnamesi külliye'nin 1648 yılındaki durumunu, Dr. Şerafeddin Mağmumi'nin (2002), *Bir Osmanlı Doktorunun Anıları Yüz Yıl Önce Anadolu ve Suriye* adlı kitabı da 19'ncü yüzyıldaki durumunu betimlemesi bakımından önem taşımaktadır. Bunlardan başka yerli ve yabancı birçok seyahatname ve hatıralar kullanılmıştır.

3.Araştırmanın Yöntemi

Araştırmamıza öncelikle konuyla ilgili her türlü bilgi ve belgeyi toplamaya çalıştım. Bu amaçla Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivleri ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde, Yüksek Öğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezinde ve üniversitelerin dokümantasyon merkezlerinde kaynak taraması yapılarak başlandı.

Payas Belediyesi ve Payas Müftülüğünden külliye yapılarıyla ilgili incelemelerde bulunmak için gereken izinler alındı. Daha sonra, külliye'nin bulunduğu yere gidilerek yapıların bugünkü durumları ve kullanılış amaçları yerinde tespit edildi.

Çalışmamızda yer alan görsel anlatımlarımızı desteklemek ve yapıların bugünkü durumlarını belgelemek amacıyla çok sayıda fotoğraf çekildi.

Elde edilen bilgi ve belgeler taranıp incelendikten sonra tez yazım aşamasına geçildi.

Büyük bir çoğunluğu tarafımızdan çekilen, istisnâların da belirtildiği, konunun anlaşılmasını kolaylaştıran fotoğraflar, yazılı anlatımların daha iyi anlaşılması için metin içinde yer verildi.

Tez yazımında; günümüz Türkçesi ile “t” harfi ile yazılan “Mehmet” gibi özel isimler, arşiv ve vakfiye kayıtlarında geçtiği şekliyle “d” harfi ile “Mehmed” şeklinde ifade edilmiştir.

Külliye birimlerini yazılı anlatımda rölöve planında verilen tanımlamalara (Arasta-AR, Tabhane-TB) sadık kalınmıştır.

“Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi” başlığı altında sunulan tez çalışması Giriş ile birlikte beş bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde kısaca konuya değinildikten sonra Osmanlı Dönemi külliyesi hakkında bilgi verilmiştir.

Birinci bölümde konunun ve öneminin daha iyi anlaşılması için Payas`ın coğrafi konumu ve tarihçesi hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci bölümde, Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi`nin genel özellikleri, banisi, mimarı, kitabeleri, vakfiyesi, onarımlar ve günümüzdeki durumu ile külliye kapsamındaki yapılar irdelenerek mimari ve süsleme özellikleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Büyük ölçüde Sokullu Mehmed Paşa vakfiyesinden, eski tarihli fotoğraflardan, dönemin görgü tanıkları olan seyyahların ifadelerinden, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivinde yapılan tarama sonucu elde edilen belge ve yazışmalardan yararlanılmıştır. Binanın özgün durumunu ve tarih içinde geçirdiği bütün aşamaların ortaya konması için çok sayıda görsel materyalden yararlanılmıştır.

Üçüncü bölümde söz konusu külliye'nin genel bir değerlendirmesi yapılmıştır. Osmanlı Mimarisinde inşa edilen menzil külliyesi içindeki planlanma ilkeleri bakımından benzer özellikleri, özgün durumları ve tarih içinde geçirdiği değişimler aydınlatılmaya çalışılmış, külliye'yi oluşturan birimlerin nitelikleri ve ortak özellikleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Sonuç bölümünde, bu çalışma sonunda elde ettiğimiz kaynakların ışığında mevcut duruma bakarak yetersiz ve çelişkili olan tartışmalı konuları aydınlatmaya çalışılmıştır.

BÖLÜM I

PAYAS'IN COĞRAFI KONUMU VE TARİHÇESİ

1.Coğrafi Konumu

Payas İlçesi, 36°45'80" kuzey enlemi ile 36°12'57" doğu boylamı üzerinde olup, yüzölçümü 157 km²'dir¹². Akdeniz Bölgesi'nin Doğu Akdeniz Bölümünde, Hatay İline bağlı olan ilçe, doğusunda Amanos Dağları ve Hassa İlçesi; batısında İskenderun Körfezi, kuzeyinde Dörtyol İlçesi, güneyinde ise İskenderun İlçesiyle çevrilidir¹³. Günümüzde Anadolu ile Ortadoğu'yu transit olarak birbirine bağlayan D-817 Karayolu ve E-91 Otoyolu ilçe topraklarından geçmektedir¹⁴. Osmanlı Bağdat Demiryolunun, İskenderun Limanına bağlayan tali demiryolu, ilçe merkezinin batısından geçmektedir. E 91 Karayolunun 107. km'si üzerinde, Hatay'a 81 km, Adana'ya 110 km uzaklıktadır¹⁵.

İlçenin yeryüzü şekillerini, doğusunda yer alan dağlar ile batısındaki deniz arasında kalan ova oluşturur. Doğusunda Amanos Dağları ile batısında İskenderun Körfezi yer alır. İlçe merkezinin denizden yüksekliği 37 m, İlçe sınırları içindeki en yüksek tepesi 1640 m ile Çağsak Tepesi'dir¹⁶. İlçenin başlıca akarsuları, Kozludere ve Payas Çayları İskenderun Körfezine dökülmektedir.

Payas'ta iklim, Akdeniz bölgesindeki tipik iklim koşullarına kıyasla daha sert bir Akdeniz ikliminden oluşmaktadır. Payas'ta kışlar soğuk ve yağışlı, yazlar ise sıcak geçmektedir. Ortalama yaz sıcaklığı 32°-37° C arasında olsa da genellikle Amanos Dağları'ndan esen meltemler ilçeyi serinletmektedir. Payas'ta kış aylarında metrekareye düşen ortalama yağmur miktarı 150 gr/ml², yaz aylarında ise 75 gr/ml²'dir. Payas ve yakın çevresi diğer Akdeniz şehirlerine göre daha fazla yağmur almakta ve bu durum orman ve

¹² Topaloğlu, Ayşe Nur, *Hatay İli Payas İlçesi Zeytin Bahçesi Topraklarının Bazı Fiziksel ve Kimyasal Özelliklerinin Belirlenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), T.C. Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fen Bilimleri, Hatay, Eylül 2022, s.11

¹³ Topaloğlu, *Hatay İli Payas İlçesi Zeytin Bahçesi*, s.12

¹⁴ Öztürk, Adem, *Hatay İli, Payas İlçesi Yakacık Mahallesi 7817 Nolu Parsele Ait 1/5000 Ölçekli Nazım İmar Planı Değişikliği Plan Açıklama Raporu*, Hatay Büyükşehir Belediyesi, 2022, s. 4-5

¹⁵ Öztürk, *Hatay İli, Payas İlçesi Yakacık Mahallesi*, s. 6

¹⁶ Çıplak, Leyla Etyemez, *Understanding The Construction Technigue of Mimar Sinan'n Buildings: The Case of Lüleburgaz Sokullu Mehmed Pasa Mosque* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), AThesis Submitted to Graduate School of Natural and Applied Sciences of Middle East Technical University, Ankara, September 2017, s.17

bitki örtüsünü doğrudan etkilemektedir¹⁷. Bitki örtüsü denizden 600 m yüksekliğe kadar maki bitki örtüsü, 600-1100 m yüksekliğe kadar kızılçam, meşe, karaçam, kayın, gürgen, köknar ağaçları, 1200 m yükseklikte meşe ve çam ağaçlarından oluşan ormanlara rastlanmaktadır¹⁸.

Payas ilçesi yeraltı kaynakları olarak çevredeki dağlarda, çeşitli maden yatakları vardır. Paşanın Ereğli Yaylası, Sarıyokuş Mağarası, Kozludere, Fındık Yaylası bölgelerinde kireçtaşı¹⁹, Dört Yol ile İskenderun arasında Payas İlçesi'nin de sınırları içinde Demir-Çelik yapımında kullanılan zengin boksit (Demir) yatakları bulunmaktadır²⁰.

Cumhuriyetin ilk yıllarında tarım ekonomisinin egemen olduğu ilçede 1970 yılında İskenderun Demir Çelik Fabrikası'nın kurulmasıyla hızlı bir şekilde sanayi şehrine dönüşmüştür. Demir Çelik sektörü yan sanayisi şehirde gelişmiştir. Bu sektörlerden sıcak demir haddaneleri²¹ kurulmuş, bugün bunların sayısı 70 kadardır. Bunlardan başka değişik alanlarda toplam 1100 işyeri ile nakliye sektörü gelişmiştir²².

Ticaret ve sanayinin gelişmesi ile tarım arazileri çok sınırlı kalmış, bu yüzden tarım kısıtlıdır. Hayvancılık ise yok denecek kadar azdır. Bunun yanında sınırlı sayıda (70 kadar) balıkçılıkta yapılmaktadır. Son zamanlarda yapılan yatırımlar ile turizm faaliyetlerinde gelişme görülmektedir²³.

2.Tarihçe

Payas yöresi, coğrafi konumu itibarıyla Anadolu'yu Ortadoğu'ya bağlayan Gülek Geçidi ile Belen (Bakras) Geçidi arasında yer alır. Tarih boyunca her zaman kullanılan ve Osmanlı Döneminde, İstanbul'dan başlayıp Hicaz Yarımadası'na giden "Anadolu Sağ

¹⁷ Topaloğlu, *Hatay İli Payas İlçesi Zeytin Bahçesi Toprakları*, s. 11; Öztürk, *Hatay İli, Payas İlçesi Yakacık Mahallesi*, s.2-3

¹⁸ Topaloğlu, *Hatay İli Payas İlçesi Zeytin Bahçesi Toprakları*, s. 11-12; Öztürk, *Hatay İli, Payas İlçesi Yakacık Mahallesi*, s. 3

¹⁹ Koç, Şükrü-Değer M. Ali, "Karstik Payas (Hatay) Cevherleşmelerinin Kaynağına Yönelik Jeokimyasal Veriler", *MTA Dergisi* 114, 1992, s. 95

²⁰ Koç, Şükrü-Değer M. Ali, "Payas (Hatay) Bölgesi Boksitli Demir Cevherleşmelerinin Oluşumu", *MTA Dergisi* 113, 1991, s. 113; Çağatay, Ahmet- Arman, Bülent, "Boksit ve Türkiye'deki Boksit Yatakları", *Jeoloji Mühendisliği Dergisi*, 6 (2), 1982, s.28

²¹ Erimiş madeni döküp, merdanelerden geçirilerek tel yapıldığı yer. [https://sozluk.gov.tr/b\(02.06.2024\) tarihinde saat 09:55'de ziyaret edilmiştir](https://sozluk.gov.tr/b(02.06.2024) tarihinde saat 09:55'de ziyaret edilmiştir)

²² <https://www.payas.bel.tr/sayfa.php?idno=29> (03.11.2023 tarihinde saat 11:37'de ziyaret edilmiştir)

²³ <https://www.payas.bel.tr/sayfa.php?idno=29> (03.11.2023 tarihinde saat 11:37'de ziyaret edilmiştir); Öztürk, *Hatay İli, Payas İlçesi Yakacık Mahallesi 7817 Nolu Parsele Ait 1/5000 Ölçekli Nazım İmar Planı*, s. 5

Yolu” ve/ veya “Şam-ı Şerif” olarak bilinen yol üzerinde yer alan bu yöre eski bir yerleşim alanıdır²⁴.

Payas yöresi, coğrafi konumu ve stratejik önemi nedeniyle, hemen her dönemde canlı ve hareketli bir yöre olmuştur. Yöre, tarih boyunca değişik kültürlerden insan topluluklarını barındırmıştır.

Payas, hakkında arkeolojik ve tarihi çalışmaların yetersiz olmasından dolayı yerleşimin başlangıç tarihi ve ilk sakinleri hakkında yeterli bilgi yoktur. Kuzeyinde Issus (Erzin'de), güneyinde Alexandria (İskenderun) ve Rhosus (Arsuz), karşı kıyısında Aigaia (Ayaş, Yumurtalık) gibi önemli antik kıyı yerleşimlerinin yer almasından dolayı Payas'ın tarihinin antik çağlara kadar uzandığı düşünülmektedir²⁵.

Payas ismi, Antik kaynaklarda ve Arap kaynaklarında Baiae, Baiai, Bajassi, Beyyas ve Bayas adında bir yerleşim yeri olarak geçmektedir²⁶. Antik dönemden beri kullanılan Ortadoğu ile Anadolu'yu bağlayan yol üzerinde yer alması nedeniyle yakın çevresiyle birlikte Hititler, Persler, Yunanlılar, Helenistik Krallık, Romalılar, Bizanslılar, Emevîler, Abbasiler, Anadolu Selçukluları, Haçlılar, Antakya Prensligi, Kilikya Ermeni Krallığı, Memlükler ve Osmanlılar gibi farklı medeniyetlerin hâkimiyetine girmiştir²⁷.

Bölge antik dönemden Haçlı seferlerinin başladığı 12. yüzyıla kadar farklı medeniyetlerin hakimiyetinde kalmasına rağmen, Haçlılar tarafından inşa edilen kale dışında yerleşim yeri olduğuna yönelik herhangi bir fiziksel kanıt günümüze ulaşmamıştır²⁸.

13. yüzyılın ikinci yarısında Memlükler tarafından fethedilen bölgeye Özer (Üzeyir) Türkmenleri yerleştirilmiştir²⁹.

Payas ve çevresinin Kilis yakınlarında 1516 yılında Osmanlılar ile Memlükler arasında yapılan Mercidabık Savaşı'ndan sonra Osmanlıların hakimiyetine girmesiyle Üzeyir Sancağının merkezi olmuştur³⁰. II. Selim döneminde, Kıbrıs seferine hazırlık için Payas'ta rıhtım, gümrük binası, cephanelik ve gözetleme kulesi yapılarak Haçlılardan kalan kale temel seviyesine kadar yıkılarak yeniden inşa edilmiştir³¹.

²⁴ Topaloğlu, *Hatay İli Payas İlçesi Zeytin Bahçesi Toprakları*, s. 12

²⁵ Darkot, Besim, “Payas”, *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, Cilt 9, s. 531-532, İstanbul, 1964; Müderrisoğlu, Mehmet Fatih, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Ekim 1993, s.577

²⁶ Darkot, Payas, s. 531-532

²⁷ Darkot, “Payas”, s.531

²⁸ Darkot, Payas, s.531

²⁹ Çıplak, *Understanding The Construction Technigue of Mimar Sinan`n Buildings*, s.171

³⁰ Darkot, Payas, s.531

³¹ Darkot, Payas, s. 531

Kıbrıs Seferi için yapılan hazırlıklar ile birlikte Sokullu Mehmed Paşa'da burada bir külliye inşa ettirmiştir. Külliye'nin inşası sonrası Payas'ın nüfusu artmış, gelişmiş ve kent kimliği kazanmıştır. Ayrıca başkent İstanbul'dan Orta Doğu'ya ve Mekke'ye giden Anadolu Sağ Yolu" ve/veya "Şam-ı Şerif" olarak bilinen askeri seferler, hac, ticaret, haberleşme ve ulaşım yolu üzerinde stratejik bir konumda önemli bir kavşak haline gelmiştir³².

Payas, Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamaya başladığı 18. yüzyıla kadar önemli bir liman ve menzil görevini sürdürmüştür. Bu yüzyılda çıkan ayaklanmalar sonucunda merkez otoritesini kaybetmiş, bunun sonucunda bir süre Küçük Ali Beyliği tarafından yönetilmiştir. Artan eşkıyalık olaylarıyla birlikte karayolu ve denizyolu güvenliği sağlanamadığından tehlikeli bir yer haline gelen yerleşim seyyahlar, hacılar ve tüccarlar tarafından tercih edilmemiştir. Osmanlı Ordusu sonra Payas'ı yeniden fethetmişse de Payas eski önemini bir daha kazanamamıştır³³. 1890 yılında ise Adana Eyaleti'ne bağlı Cebel-i Bereket (Osmaniye) Sancağının bir kazası haline gelmiştir³⁴. Ayrıca 1822 ve 1872 yıllarında yaşanan yıkıcı depremler birçok yapının yıkılmasına neden olmuştur³⁵.

1918'deki Fransızların işgali sırasında Payas, Hatay'ın Dört Yol ilçesine bağlı bir *nahiye* olmuştur. Hatay Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Türkiye Cumhuriyeti arasında bir sınır yerleşimi olmuş, 1939 yılında Hatay, Türkiye Cumhuriyeti'ne katılmasından sonra Payas tekrar Dört Yol ilçesine bağlı bir *nahiye* olmuştur. Yerleşimin adı bir süre Yakacık olarak değiştirilmiştir. Ancak 2012 yılında yerleşim orijinal adı olan Payas ile Hatay'ın bir ilçesi olmuştur³⁶.

Günümüzde Hatay'a bağlı olan Payas, 1942 yılında Dört Yol ilçesine bağlı 12 köy, üç mahallesi olan bir belediye iken, 12 Kasım 2012 yılında 6360 sayılı kanun ile ilçe olmuştur. Bugün bir merkez ilçesi ve 13 mahallesi vardır³⁷. Toplam nüfus bakımından, Hatay İl'inin ilçeleri arasında 11. büyük ilçesidir³⁸.

³²Necipoğlu, Gülrü, *Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013, s.476

³³ Müderrisoğlu, 16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyeleeri, s.579

³⁴ Darkot, Payas, s. 531

³⁵Sarıköse, Selma Turhan, *XIX. Yüzyılda Çukurova'da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), T.C. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Bilim Dalı, Konya, 2017, s.201

³⁶ Darkot, Payas, s. 532

³⁷ <https://www.payas.bel.tr/sayfa.php?idno=29> (03.11.2023 tarihinde saat 11:37'de ziyaret edilmiştir)

³⁸ Öztürk, *Hatay İli, Payas İlçesi Yakacık Mahallesi 7817 Nolu Parsele Ait 1/5000 Ölçekli Nazım İmar Planı*, s. 4

İlçe, Anadolu ile Ortadoğu bağlayan kara ve deniz yollarının üzerinde olduğundan nüfus hareketi fazladır. Cumhuriyetin ilk yıllarında 3000 civarında olduğu tahmin edilen nüfus 1970 yılında Demir Çelik Fabrikasının açılmasıyla birlikte hızla büyüyerek 1990 yılında 33443 olmuş³⁹, 2021 yılı nüfus sayımına göre 21939'u erkek, 21556'sı kadın olmak üzere 43495'tir⁴⁰. Bu nüfusun 4000'i 2012 yılında mahalle olan köylerde yaşamaktadır⁴¹.

³⁹ <https://www.payas.bel.tr/sayfa.php?idno=29> (03.11.2023 tarihinde saat 11:37`de ziyaret edilmiştir)

⁴⁰ Öztürk, *Hatay İli, Payas İlçesi Yakacık Mahallesi 7817 Nolu Parsele Ait 1/5000 Ölçekli Nazım İmar Planı*, s. 4

⁴¹ <https://www.payas.bel.tr/sayfa.php?idno=29> (03.11.2023 tarihinde saat 11:37`de ziyaret edilmiştir)

BÖLÜM II

PAYAS SOKULLU MEHMED PAŞA KÜLLİYESİ

1. Külliye'nin Genel Özellikleri

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Payas İlçesi'nin batısında, denize yaklaşık 700 m uzaklıkta 14000 m²'lik düz bir arazi üzerine inşa edilen külliye, mimari özellikleri ve işlevleri bakımından, aynı dönemde yapılan külliyelere göre oldukça fazla yapı topluluğuna sahiptir. İlçenin nüvesi bu külliye'nin inşasından sonra külliye çevresinde oluşmuştur⁴².

Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi, Hatay ilinin, Payas İlçesi, Karacami Mahallesi sınırları içinde yer almaktadır. Kuzeyinde İnönü Caddesi, doğusunda Anıt Sokak, güneyinde Kale Sokak, batısında Payas Kalesi ile çevrilidir.

Külliye, bazı yayınlarda II. Selim Külliyesi⁴³ olarak tanıtılsa da vakfiye, kitabe ve arşiv belgelerinde Sokullu adına kayıtlı olduğu görülmektedir. Külliye'yi oluşturan yapılardan sadece kervansarayın giriş kapısı üzerinde 981 H / 1574 M. tarihli inşa kitabesi vardır. Kaynaklarda külliye'yi oluşturan birimlerin inşası esnasında, hangi yapıya öncelik tanındığı ya da daha önce bitirildiği konusunda bir açıklama bulunmamaktadır.

Külliye'yi oluşturan yapı topluluğu, 125 x 123 m ölçüsünde bir alana geometrik bir düzen dahilinde yerleştirilmiştir. Vakfiyesinde; *“Arap vilayetinden Halep'e yakın, deniz kenarında Payas adlı yerde bir binayı tamir edip imaret, cami ve hangah (tekke) haline getirdim. Dağdan ayrı bir kanalla su getirip yeniden düzenlenen binanın çok kullanılan yerlerine akıttım...Kalenin yakınında bir câmi, câmiye bitişik tekke, câmii civarında dâru't-ta'lim, câmiye bitişik imaret, kırk sekiz adet dükkân ile bir adet ekmekçi fırını, hamam ve kervansaray”*⁴⁴ olarak külliye'nin yapıları bildirilmiştir.

⁴² Evliya Çelebi Mehmed Zilli İbn-i Derviş, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Dersaade İkdâm Matbaası, Cilt 3, 1314, s.42,43.44

⁴³ Aslanapa, Oktay, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İnkılâp Kitabevi 2. Baskı, İstanbul, 2004, s.300; Cantay, Gönül, *Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s.75

⁴⁴ Sokullu Mehmed Paşa Vakfiyesi, 572 Nolu Defter 27. Sayfanın 20. Sırası, Zilhicce sonu 981, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi; Çam, Mevlüt- Ademi, Rahman (Editör), “Sokollu Şehid Mehmet Paşa bin Sinan Bey Vakfı”, *Bosna Hersek Vakfiyeleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları IV., Ankara, 2016, s. 1756, 1757, 1758, 1773; Polattaş, Fatma Zehra, *Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), İstanbul Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2017, s.290,

Payas tarih boyunca Anadolu ile Suriye arasında geçiş yeri olması, dini ve ticari merkezlere giden tabi yol üzerinde bulunması nedeniyle birçok seyyah ve araştırmacının uğrak yeri olmuştur. En erken tarihli olanı Abdurrahman Hıbrî Efendi⁴⁵, Evliya Çelebi⁴⁶, Mehmed Edip b. Mehmed Derviş⁴⁷, Hacı İbrahim Efendi⁴⁸, William Francis Ainsworth⁴⁹, Vital Guinet⁵⁰, Karl Lanckoroński⁵¹ ve Ghewond M. Alishan⁵² olmuştur.

Küllîye, Payas Çayı'nın kıyısında düz bir arazide bütünleşik planlı olarak inşa edilmiştir. Külliye'nin tasarımında, içinden tarihi yolun geçtiği kuzey-güney doğrultusunda ve külliye'yi ikiye bölen dikdörtgen planlı arasta dikkati çekmektedir. Dikey eksenini oluşturan bu hat, merkezde doğu-batı eksenine kesişerek büyük bir kubbeyle vurgulanmıştır. Böylece külliye'de ilk aşamada biri dikey diğeri de yatay olmak üzere, külliye'yi sosyal ve ticari yapılar olarak iki gruba ayırmaktadır. Sosyal ve ticari işlevli olan kervansaray, tabhane ve imaretten oluşan doğu blok bir yanda; dini ve eğitim işlevli cami, hângâh, sıbyan mektebi ve hamamdan oluşan batı blok ayrı bir yerde toplamıştır. Böylece külliye'de yaklaşık aynı işlevli yapılar yan yana ve aynı yöne doğru inşa edilerek külliye'nin tasarımına biçim verilmiştir (Şekil 1) (Fotoğraf 1).

Kuzey-güney doğrultusunda uzanan arasta, külliye'nin omurgasını oluşturmaktadır. Arastanın iki ucunda yer alan iki ana giriş dışında, bir giriş de arasta eksenini ortadan kesen eksenin batı tarafındadır. Bu girişin oluşturduğu eksenle arastanın oluşturduğu eksenin kesiştiği bölümde yer alan kubbe (dua kubbesi) külliye'nin simgesi durumundadır.

291, 303; Bayraktar, Hilmi, *Vakfiye ve Muhasebe Defterleri Işığında Hatay Vakıfları*, İKSAD, Gaziantep, 2021, s.353, 355

⁴⁵İlgürel, Sevim, "Abdurrahman Hibri'nin Menâsik-i Mesâlik'i", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 6, İstanbul, 1975, s. 120

⁴⁶ Evliya Çelebi Mehmed Zıllî İbn-i Dervîş, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Dersaade İkdâm Matbaası, Cilt 3, 1314, s.42,43,44; Kahraman, Seyit Ali; Dağlı, Yücel, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Konya- Kayseri- Antakya- Şam- Urfa- Maraş- Sivas- Gazze- Sofya- Edirne*, Cilt 3, Kitap 1, YKY, İstanbul, 2006, s.60, 61, 62,63

⁴⁷ Karadağ, Serbülent, *Mehmed Edip Bin Mehmed Dervîş'in "Behçet'ül Menazil" Adlı Eserinin Transkrip ve Tahlili*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), T.C. Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Hatay, 2011, s.34

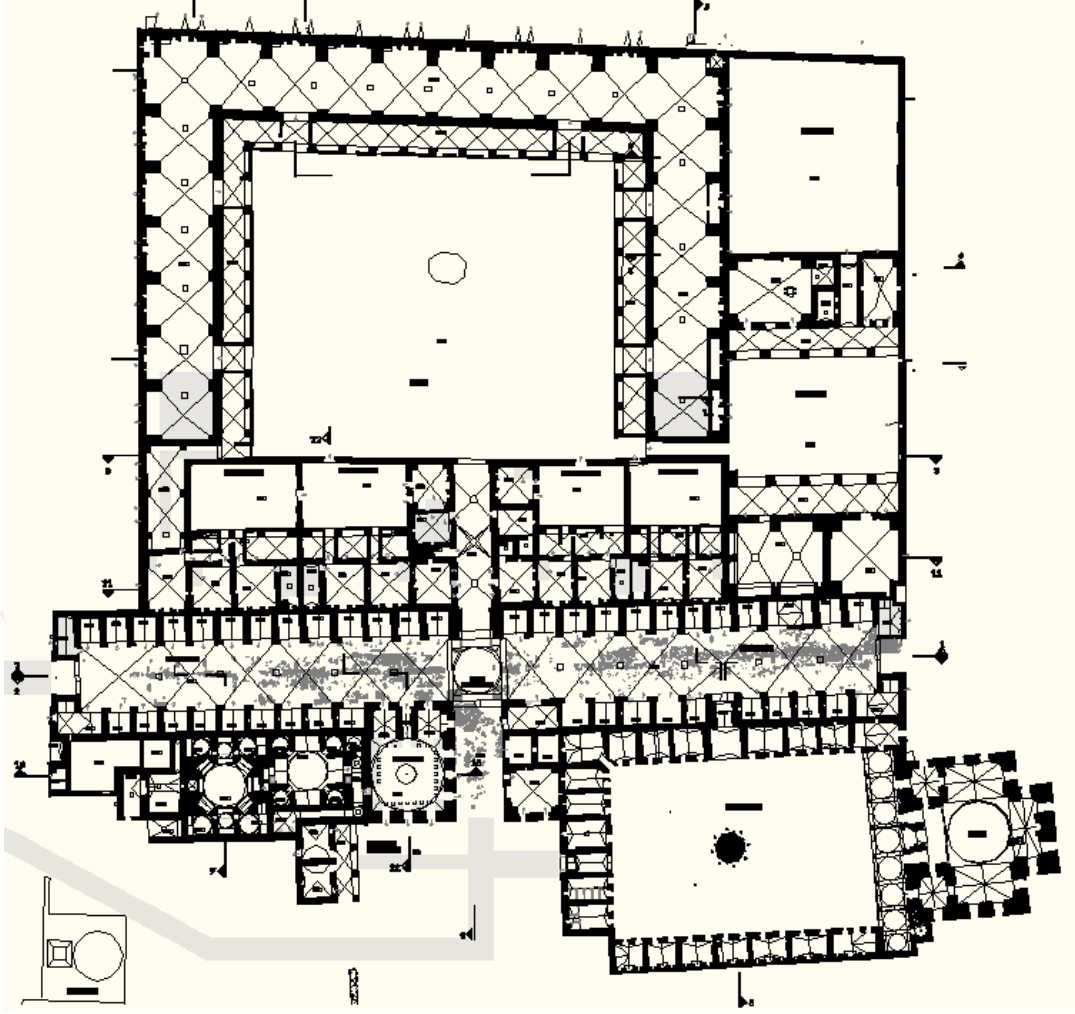
⁴⁸ Çakır, Merve, "Hac Menzilleri ve El-Hac İbrahim Efendi'nin Menzîlnâmesi", *Surre-i Humayun*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2008, s.83

⁴⁹ Ainsworth, William Francis, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia*, Vol II., London: John W. Parker, 1842, s.91

⁵⁰ Cuinet, Vital, *La Turquie d'Asie: Géographie Administrative, Statistique, Descriptive Et Raisonnée De Chaque Province de L'Asie-Mineure*, (Editeur Ernest Leroux), Paris, 1891, 105-106

⁵¹ Lanckoroński, Karl, *Ein Ritt durch Kilikien: aus dem winterlichen Afrika*, Wien, 1888, s.63-64

⁵² Alishan, Ghewond M., *Sissouan, ou l'Arménio-Cilicie: description géographique et historique, avec cartes et illustrations, traduit du texte Arménien, publié sous les auspices de Son Ex. Noubar pacha*, Venise-S. Lazare, 1899, s.496-497

Şekil 1 Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi Rölöve Planı (BOAZ Mimarlık)

Fotoğraf 1 Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi (Google Earth Pro)

Külliyenin ana eksenini oluşturan arastanın doğusunda, arastadan geniş bir koridorla ulaşılan, kareye yakın büyük bir avlusu bulunan kervansaray yer alır. Kervansaray avlusunun batısında, planları ve boyutları birbirinin aynı olan dört bölüm halinde tabhane bulunur. Kervansarayın güneyinde ise imaret yer almaktadır. İmarete, biri yoldan diğeri kervansaray avlusunun güneydoğu köşesinden bir kapıyla giriş sağlanmaktadır.

Külliyeyi oluşturan hamam, sıbyan mektebi, fırın, hângâh ve cami, arastanın doğusuna yerleştirilmiştir. Çifte hamam olarak tasarlanmış olan hamam, arastanın kuzey yarısına bitişik olarak inşa edilmiştir. Sıbyan mektebi ise hamamın batı cephesinin ortalarında, hamama bitişik olarak yerleştirilmiştir. Külliye'nin fırını, arastanın doğu girişinin sağında konumlanmıştır. Hângâh, arastanın doğu yüzüne bitişik durumdadır. Kuzey – güney doğrultusunda uzanan geniş dikdörtgen bir avlulu hângâha biri arastanın içinden, diğeri ise kuzeyinden olmak üzere iki girişten ulaşılmaktadır. Hângâhın avlusunun güneyinde ise cami bulunmaktadır. Külliye ile organik olarak birleşen cami planı külliye'den taşkın biçimde konumlandırılmıştır.

Külliyeyi oluşturan yapıların birbiriyle olan güçlü organik bağlantısı ve bütünlüğü, ayrıca bir askeri yapı gibi güvenlik açısından da iyi tasarlanmış oluşu yapıyı mimarlık açısından başarılı kılmaktadır.

2. Külliye'nin Banisi

Kanuni Sultan Süleyman⁵³, II. Selim⁵⁴ ve III. Murad⁵⁵ döneminde önemli devlet görevlerinde bulunan, Mehmed Paşa aslen Bosnalıdır⁵⁶. Asıl ismi, Bayo (Bayica) olan Mehmed Paşa'nın devşirildikten sonra ismi Mehmed olmuştur⁵⁷. Vakfiyesinde ismi, *Hazret-i Mehmed Paşa ibn el-merhûmî 'l-mebrûr Sinan Bey* şeklinde geçmektedir⁵⁸.

1505 yılında⁵⁹ Bosna'nın Vişegrad kazasının Rudo nahiyesinin Sakoloviç (Şahinoğlu) köyünde⁶⁰, köy ile aynı adı taşıyan bir ailenin çocuğu olarak doğmuştur⁶¹.

⁵³ Gökbilgin, Tayyib, "Sokullu Mehmet Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, C. VII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1957, s.596

⁵⁴ Gökbilgin, "Sokullu Mehmet Paşa", s.599

⁵⁵ Gökbilgin, "Sokullu Mehmet Paşa", s.602

⁵⁶ Gökbilgin, "Sokullu Mehmet Paşa", s.595

⁵⁷ Zararsız, Abdullah, "Osmanlı Kroniklerinde Sokollu Mehmed Paşa ve Sokoloviç Ailesi" *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, Cilt 11, 30.06.2021, s.324-325

⁵⁸ Polattaş, Fatma Zehra, *Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2017, s.289

⁵⁹ Gökbilgin, Tayyib, "Sokullu Mehmet Paşa", s.595

⁶⁰ Refik, Ahmet, *Sokullu (Mehmed Paşa)*, Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1924, s.3

⁶¹ Gökbilgin, "Sokullu Mehmet Paşa", s.595

Babasının adı Dimitriye'dir. Müslüman olduktan sonra ise Cemaleddin Sinan Bey olmuştur⁶². İlk eğitimini Mileşeva'da bir Manastırda⁶³ dayısının yanında almıştır. 1520 yılında, saraya devşirme olarak alınmıştır⁶⁴.

Edirne Sarayı'na getirilmesinden sonra Türk ve Müslüman kültürüyle yetiştirilmek üzere Edirne Sarayı'nın iç oğlanlar zümresine dâhil edilmiş⁶⁵ ve ismi "Mehmed" olarak değiştirilmiştir⁶⁶. Edirne sarayında bir süre eğitim almış ve daha sonra İstanbul'a, Yeni Saray'a gönderilmiştir. Burada küçük odalardaki hizmetlerinde başarı gösterince, Sultan Süleyman tarafından iç hazine kısmına alınmıştır. Ardından sırasıyla rikâbdar, çuhadar, silâhdar, çaşnigirbaşı ve büyük kapıcıbaşı görevlerinde bulunmuştur⁶⁷.

Sarayda, kapıcılar kethüdası görevinde iken 1546 yılında Barbaros Hayrettin Paşa'nın ölümü üzerine Kaptanıderya olarak tayin edilmiştir. Bu görevinde bulunduğu sırada Trablusgarp Seferi'ne katılmış, İstanbul Tersanesi'ni yenileyip genişletmiştir. Sonrasın da Semiz Ali Paşa'nın yerine 1549 yılında Rumeli beylerbeyliğine getirilmiştir⁶⁸.

Avusturya ile 1547 yılında imzalanan barış antlaşmasının bozulması üzerine 1551 yılında Avusturya Arşidükü Ferdinand'ın üzerine Rumeli beylerbeyi sıfatıyla Sokullu ordunun başında sefere çıkarak Erdel, Timaşvar ve önemli kaleleri fethetmiştir⁶⁹.

Bu sefer dönüşü 1553 yılında Rumeli askerlerinin başında İran Seferi'ne katılmıştır. Seferde gösterdiği başarılarından dolayı sefer dönüşü geniş yetkiler verilerek üçüncü vezirliğe yükseltilmiş ve kubbealtı vezirleri arasına katılma hakkını kazanmıştır⁷⁰.

Sokullu, Konya Ovası'nda 1559 yılında Şehzade Selim ile Şehzade Beyazıd'ın arasında gerçekleşen savaşta Şehzade Selim'in yanında yer almasıyla savaşın kazanılmasında etkili olmuştur. Rüstem Paşa'nın 1561 yılında ölümü üzerine yerine Semiz Ali Paşa getirilmesi sonucu boşalan ikinci vezirliğe Sokullu getirilmiştir⁷¹. 1562 yılında Kanûnî Sultan Süleyman'ın torunu ve Şehzade Selim'in kızı İsmihan (Esmahan)

⁶² Gökbilgin, "Sokullu Mehmet Paşa", s.595

⁶³ Gökbilgin, "Sokullu Mehmet Paşa", s.595

⁶⁴ Gökbilgin, "Sokullu Mehmet Paşa", s.597; Afyoncu, Erhan, "Sokullu Mehmed Paşa", *Türk Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C.37, Ankara, 2009, s. 354

⁶⁵ Gökbilgin, "Sokullu Mehmet Paşa", s.595-96; Afyoncu, "Sokullu Mehmed Paşa", s.354

⁶⁶ Gökbilgin, "Sokullu Mehmet Paşa", s.595-96; Afyoncu, "Sokullu Mehmed Paşa", s.354

⁶⁷ Gökbilgin, "Sokullu Mehmet Paşa", s.596; Afyoncu, "Sokullu Mehmed Paşa", s.354

⁶⁸ Gökbilgin, "Sokullu Mehmet Paşa", s.596; Afyoncu, "Sokullu Mehmed Paşa", s.354

⁶⁹ Gökbilgin, "Sokullu Mehmet Paşa", s.596; Afyoncu, "Sokullu Mehmed Paşa", s.355

⁷⁰ Afyoncu, "Sokullu Mehmed Paşa", s.355

⁷¹ Gökbilgin, "Sokullu Mehmet Paşa", s.597; Afyoncu, "Sokullu Mehmed Paşa", s.355

Sultan ile evlenerek hanedan damadı olmuştur. 1565'de Semiz Ali Paşa'nın ölümü üzerine sadrazamlığa yükseltilmiştir⁷².

Kanûnî Sultan Süleyman'ın, 1 Mayıs 1566 yılında çıktığı sefer esnasında Sokullu Mehmed Paşa⁷³ askerleriyle iştirak etmiştir. Zigetvar kuşatmasının son günlerine doğru Kanûnî Sultan Süleyman vefat etmiştir. Sokullu, Padişahın ölümünün askerler arasında duyulması orduda itaatsizliğe neden olacağını öngerek bu ölümün saklanması için çeşitli tedbirler aldırılmıştır. Şehzade Selim'e babasının ölümünü belirten bir mektubu göndererek, kuşatmanın ve devletin düşebileceği tehlikeli durumundan aldığı tedbirlerle atlatılmasını sağlamıştır⁷⁴.

Sultan II. Selim'in saltanatının tamamı (1566-1574), Sokullu'nun sadrazamlığı ile geçmiştir. Yemen ve Basra'da meydana gelen isyanlarını etkisiz hale getirilmesini sağlamıştır⁷⁵.

Sokullu'nun, II. Selim döneminde gerçekleştirmeyi düşündüğü önemli projeleri olmuştur. İran üzerine yapılacak seferlerde donanmanın da kullanılması için, Karadeniz'e dökülen Don ve Hazar Denizi'ne akan Volga nehirlerini birbirine bağlamak amacıyla girişimlerde bulunmuştur. Çeşitli nedenler ile çalışma yarım kalmıştır⁷⁶.

Sokullu, 1570'te Kıbrıs Adası fethinden sonra Haçlı donanmasının, İnebahtı'da (1571) Osmanlı donanmasını mağlup etmesi sonucu neredeyse yok olma durumuna gelen donanmanın, kısa sürede hazırlanması için büyük gayret göstermiştir⁷⁷.

Sokullu, Erdel Prensi Baturi İştvanın Lehistan Kralı olarak seçilmesine⁷⁸ müdahale etmiştir. Portekizlilerin Fas'ın işlerine karışması sonucu Fas Sultanına yardım için Cezayir beylerbeyi Ramazan Paşa'yı yardımına göndererek, Portekizleri yenilgiye uğratarak, Lehistan ve Fas Sultanlığının da Osmanlı koruyuculuğuna girmesini sağlamıştır⁷⁹.

Sokullu, II. Selim'in 1574 yılında ölümünden sonra şehzadeler arasındaki taht mücadelesinde III. Murad'ı desteklemiştir. Sokullu, III. Murat'ın tahta geçmesi sonrası rakiplerinin menfi telkinleri sonucu gözden düşmüş, birçok yetkisi alınmış ve eskisi gibi sözü geçmez olmuştur⁸⁰.

⁷² Afyoncu, "Sokullu Mehmed Paşa", s.355

⁷³ Gökbilgin, "Sokullu Mehmet Paşa", s.598; Afyoncu, "Sokullu Mehmed Paşa", s.355

⁷⁴ Afyoncu, "Sokullu Mehmed Paşa", s.355-356

⁷⁵ Gökbilgin, "Sokullu Mehmet Paşa", s.599

⁷⁶ Gökbilgin, "Sokullu Mehmet Paşa", s.599-600

⁷⁷ Afyoncu, "Sokullu Mehmed Paşa", s.356

⁷⁸ Afyoncu, "Sokullu Mehmed Paşa", s.356

⁷⁹ Gökbilgin, "Sokullu Mehmet Paşa", s.602

⁸⁰ Afyoncu, "Sokullu Mehmed Paşa", s.356

1579 yılında Sokullu, bir ikinci divanında tımarının azaltılmasından gücenmiş bir adam, arz-ı hal verecek gibi yaparak bir hançer ile suikast sonucu öldürülmüştür⁸¹. Sokullu'nun ölümünden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun duraklama dönemine girdiği tarihçiler tarafından kabul edilir⁸².

Başarılı bir devlet adamı olan Sokullu, Vezir-i Azam olarak 14 yıl, 3 ay, 17 gün Osmanlı İmparatorluğunda çeşitli görevlerde başarı ile hizmet etmiştir. Bu hizmetleri sırasında padişahlar tarafından birçok temlikler⁸³ verilmiştir⁸⁴. Sokullu bu mülklerini Payas, İstanbul ve imparatorluğun diğer yerlerinde yaptırdığı külliye ve diğer eserlerine vakfetmiştir⁸⁵.

İlk eşinden Kurd Bey ve Hasan Paşa, İsmihan Sultan'dan İbrahim Han adında üç oğlu olmuştur⁸⁶.

Doğduğu bölgeden dolayı 'Sokullu' lakabı ile meşhur olmakla birlikte, uzun boyuna atfen 'tavil (uzun)', suikast sonucu öldürülmesi nedeniyle 'Şehid' olarak anılmaktadır⁸⁷. Sokullu ciddi tavırlı, nazik, kibar, kuvvetli bir hafızaya sahip, güzel konuşmasını bilen birisi ve ilim irfan sahiplerini himaye eden bir vezir olarak tanıtılmaktadır⁸⁸.

Başarılı bir devlet adamı olan Sokullu'nun banisi olduğu en büyük menzil külliyesi, kendi ismiyle anılan Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi'dir. Önemli bir menzil külliyesi olan bu eserinden başka, Lüleburgaz ve Havsa'da yaptırdığı menzil külliyesi, Azapkapı'da yaptırdığı ve Azapkapı Camii diye de anılan cami, Kadırga'da inşa ettirdiği cami; medrese, çeşme ve zaviyeden oluşan külliye; Eyüp'te medrese, dârülkurrâ, çeşme ve türbeden meydana gelen külliye; Büyükçekmece'de yaptırdığı ve Köprübaşı Camii diye de bilinen mescit; Lüleburgaz'da inşa ettirdiği cami, medrese, sıbyan mektebi, arasta, kervansaray, çifte hamam, imaret ve köprüden oluşan külliye; Edirne yolu üzerinde Havsa'da yaptırdığı cami, medrese, tekke, imaret, çifte hamam, arasta, çeşme, sıbyan mektebi ve köprüden oluşan külliye; Antakya'da bir han ve Erdel Beçkerek'te imaret, cami, han, çeşme, köprü ve dârülkurrâdan oluşan külliye

⁸¹ Evliya Çelebi Mehmed Zillî İbn-i Derviş, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s.42; Kahraman, Dağlı, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, s.62

⁸² Gökbilgin, "Sokullu Mehmet Paşa", s.602; Afyoncu, "Sokullu Mehmed Paşa", s.357

⁸³ Mal sahibi etmek, Bine mülkü kazandırmak, sahip etmek. [https://sozluk.gov.tr/b\(02.06.2024\) tarihinde saat 09:57'de ziyaret edilmiştir](https://sozluk.gov.tr/b(02.06.2024) tarihinde saat 09:57'de ziyaret edilmiştir)

⁸⁴ Gökbilgin, "Sokullu Mehmet Paşa", s.605

⁸⁵ Afyoncu, "Sokullu Mehmet Paşa", s.357

⁸⁶ Afyoncu, "Sokullu Mehmed Paşa", s.357; Zararsız, "Osmanlı Kroniklerinde", s.321

⁸⁷ Zararsız, "Osmanlı Kroniklerinde Sokollu Mehmed Paşa", s.341-345-346

⁸⁸ Gökbilgin, "Sokullu Mehmet Paşa", s.605

zikredilebilir. Sokullu ayrıca Edirne, Mekke ve Medine’de bir kısmı günümüze ulaşmayan birer hamam, Saraybosna’da imaret, saray ve kervansaray, Kırklareli, Trebinye (Arslanağa), Vişegrad ve Tekirdağ’da köprü inşa ettirmiştir. Ayasofya yakınlarındaki sarayı ile Kadirga, Halkalı ve İstanbul dışındaki sarayları da bugüne kadar gelmemiştir⁸⁹.

3. Külliye'nin Mimârı

Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi’nin mimarı Mimar Sinan olarak bilinmekle birlikte, farklı görüşlerde bulunmaktadır⁹⁰. Mimarını; Mimar Sinan, Hassa Mimarlar Ocağında yetişmiş bir mimar veya yerel bir mimar olduğu yönündeki görüşler ağır basmaktadır. Külliye mimarının Mimar Sinan olarak belirtildiği kaynaklarda, buna gerekçe olarak Mimar Sinan’ın Hassa Mimarlar Ocağının başında olması ve eserlerinin sıralandığı listelerde adının geçmesi gösterilmektedir.

Mimar Sinan’ın hayatı ve eserleri hakkında yedi el yazması kaleme alınmıştır. Bu yazmalardan beşi doğrudan Mimar Sinan ve eserleri ile ilgili, diğer ikisi ise yapıları ve hayatı ile sınırlı konular içerir⁹¹. XVI. Yüzyılda kaleme alınan bu eserler: Risâle-i Mimâriye, Selimiye, Padişahnâme, Adsız Risale, Risaletü’l-Mimariye, Tezkiretü’l-Ebniye, Tezkiretü’l-Bünyan ve Tuhfetü’l-Mi`marin isimli eserleridir⁹².

Mimar Sinan’ın eserlerinin sıralandığı Tezkiretü’l-Bünyan ve Tezkiretü’l-Ebniye’de Sokullu’nun inşa ettirdiği bütün yapılar kayıtlı iken sadece Payas’taki yapılar listeye alınmamıştır. Bu yapılar ise Tuhfetü’l-Mi`marin’de, “Payas’ta Veziriazam Sokollu Mehmed Paşa cami, imareti ve kervansaray” diye bahsedilmiştir⁹³.

Şair Nakkaş Sa`î Mustafa Çelebi’nin kaleme aldığı Tezkiretü’l-Bünyan’da Mimar Sinan eserleri yapı türlerine göre on iki bölümde 329 yapı<sup>94</sup>, Tezkiretü’l-Ebniye’de ise on üç bölümde 367 yapı<sup>95</sup>, Şair Âsârî tarafından kaleme alınan Tuhfetü’l-Mi`marin’in ise

⁸⁹ Gökbilgin, “Sokullu Mehmet Paşa”, s.605; Afyoncu, “Sokullu Mehmed Paşa”, s.357

⁹⁰ Necipoğlu, Gülru, *Sinan Çağı: Osmanlı İmparatorluğu’nda Mimari Kültür*, (Çeviri: Gül Çağalı Güven) İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, s.476; Kuban, Doğan, *Osmanlı Mimarisi*, Yem Yayınları, İstanbul, 2016, s.402; Necipoğlu, *Sinan Çağı: Osmanlı İmparatorluğu’nda Mimari Kültür*, s.476

⁹¹ Kuran, Abdullah, “Mimar Sinan’ın Eserleri ve Camileri Konusunda Kısa Bir Değerlendirme”, *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi: Beşeri Bilimler (Humanities)*, Cilt 4-5, 1976-1977, s. 84; Kuran, Abdullah, *Mimar Sinan*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s.20

⁹² Kuran, *Mimar Sinan*, s.20-21

⁹³ Kuran, *Mimar Sinan*, s.250, 263

⁹⁴ Kuran, “Mimar Sinan’ın Eserleri ve Camileri Konusunda Kısa Bir Değerlendirme”, s. 84; Kuran, Abdullah, *Mimar Sinan*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s.20

⁹⁵ Kuran, “Mimar Sinan’ın Eserleri ve Camileri Konusunda Kısa Bir Değerlendirme”, s. 84; Kuran, *Mimar Sinan*, s.20

on iki ayrı liste halinde 455 yapı⁹⁶ ismi ve yeri listelenmiştir. Tezkiretü'l-Bünyan ve Tezkitretü'l-Ebniye'de listelenen yapılar arasında sayı ve yapıların tarihleri arasında bir uyum vardır. Tuhfetü'l-Mimarî'de ise Mimar Sinan'ın ölümünden sonra inşa edilen yapılarda kayıtlı olmasından dolayı Mimar Sinan'ın ölümünden sonra kaleme alınmış olduğu düşünülmektedir⁹⁷.

Hassa Mimarlar Ocağı'nın öncelikli görevi, padişahların veya aile üyeleri tarafından yaptırılacakları yapıların bizzat yerinde nezaret etmek ve masrafları devlet tarafından ödenecek her çeşit inşaatın planlarını hazırlayıp masraflarını hesaplamaktır⁹⁸. Bütün planların hassa baş mimarı tarafından hazırlanması ve inşaatının da onun tarafından yürütülmesi şart değildi. Bu yetkisini hassa mimarlar ocağında yetişmiş mimarlar veya yerel ustalara devredebiliyordu⁹⁹. Hassa Baş mimarının birinci görevi Padişah ve aile üyelerinin yaptırdığı inşaatlara şahsen nezaret etmektir¹⁰⁰. Padişah ve aile üyelerinin eserleri Başkent İstanbul ve çevresinde, ayrıca Edirne özelinde yer alıyordu. Mimarbaşı diğer uzak eyaletlerin yapılarından da sorumluluğundaydı¹⁰¹. Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi inşası sırasında Padişah II. Selim tarafından yaptırılan, Mimar Sinan'ın ustalık eserim dediği Edirne Selimiye Külliyesi (1568-1574) inşaatı ayrıca Payas dışında Lüleburgaz ve Havsa'da da Sokullu'nun külliyesi inşaatı devam etmekteydi¹⁰². O günkü ulaşım imkanlarının günümüzdeki gibi hızlı olmadığını da düşünürsek, Hassa mimarlar Ocağı veya yerel bir usta tarafından gerçekleştirilmiş olmalıdır¹⁰³.

Külliye yapılarının organik bütünlük içinde inşa edilmesi, ana yolun arastanın içinden geçmesi, arastanın merkezinin büyük bir kubbe ile vurgulanması, yapıların işlevlerine göre arastanın iki yanına konumlandırılması gibi aksiyal yerleşimi Sokullu'nun Lüleburgaz ve Havsa'da külliyelerine benzemektedir¹⁰⁴. Külliye tasarımında, cami kubbesinin pencereli kubbe kasnağının ağır payandalar ile desteklenmesi, iç mekandaki pandantiflerin yere kadar inmesi, duvarlar üzerinde pencere

⁹⁶ Kuran, "Mimar Sinan'ın Eserleri ve Camileri Konusunda Kısa Bir Değerlendirme", s. 84; Kuran, *Mimar Sinan*, s.20

⁹⁷ Kuran, *Mimar Sinan*, s.20

⁹⁸ Turan, "Osmanlı Teşkilâtında Hassa Mimarları", s.163

⁹⁹ Turan, "Osmanlı Teşkilâtında Hassa Mimarları", s.167

¹⁰⁰ Turan, "Osmanlı Teşkilâtında Hassa Mimarları", s.163

¹⁰¹ Kuran, *Mimar Sinan*, s.26

¹⁰² Kuran, *Mimar Sinan*, s.26: *Manisa Muradiye Cami'nin planı İstanbul'da hazırlanmış ve inşaatı yönetmek için mimar Mahmud Ağa Manisa gönderilmiştir.*

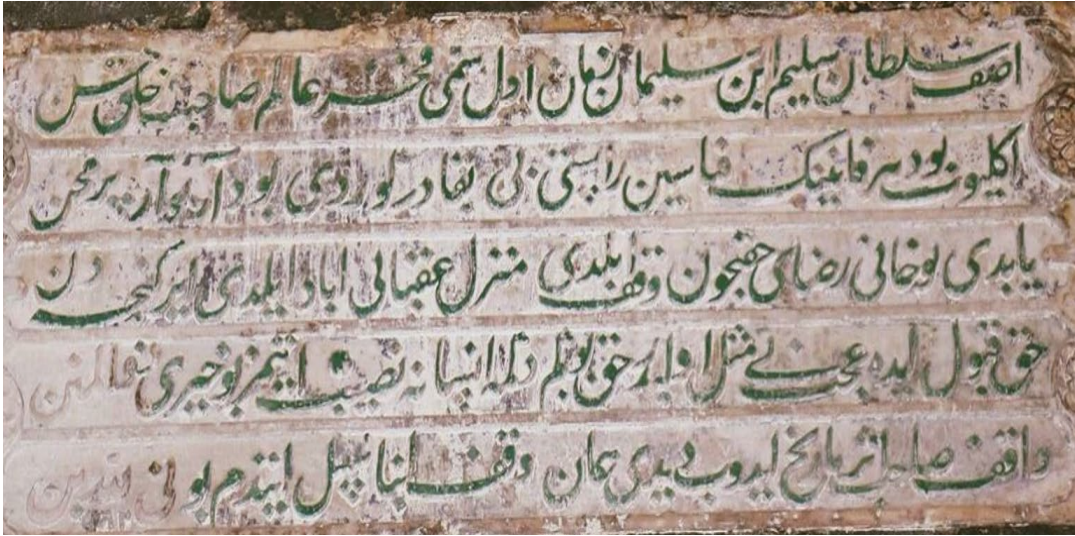
¹⁰³ Kuran, *Mimar Sinan*, s.26

¹⁰⁴ Necipoğlu, Gülru, *Sinan Çağı: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür*, (Çeviri: Gül Çağalı Güven) İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, s.476

açılması ve mihrapta ve kapılarda renkli mermer malzeme kullanımı inşa sürecinde yerel ustalarca (Suriyeli veya Halep) gerçekleştirildiğini düşündürmektedir¹⁰⁵.

4. Külliye'nin Kitabeleri

Külliye'yi oluşturan yapılardan sadece arasta içinden kervansarayaya geçiş sağlayan kapının üzerinde tarih veren kitabe vardır. Kervansaray taç kapısında, basık kemerli kapının üzerinde 2,30 m x 0,79 m ölçülerinde, beş satır halinde, mermer üzerine, talik hatla kabartma olarak hakkedilmiş olup iki tarafından palmet ve gül bezekler ile çerçeve içine alınmıştır. Satır arasında cetvel çizgisi olup muntazam çizilmiştir. (Fotoğraf 2) Kitabede, külliye'yi yaptıran Sokullu, Süleymanoğlu Selimin Veziri olarak geçmekte ve ebced hesabıyla yapının inşa tarihi belirtilmektedir. Kitabe şöyledir:

Fotoğraf 2 Kervansaray Girişi İnşa Kitabesi

Kitabenin okunuşu:

‘Âsaf-ı Sultân Selim ibn Süleyman-ı zamân-ı ol semt-i fahri âlem sâhib-i hulk-i hasen

Anlayub bu dehr-i fâninin fenânasın râyet-i bi bekadır gördi bu dâr-ı bevvâr pûr-mihen

Yapdı bu hânı rızâyı içün vakf eyledi menzil-i ukbayı âbâd eyledi irkenceden

¹⁰⁵ Kuban, Doğan, *Osmanlı Mimarisi*, Yem Yayınları, İstanbul, 2016, s.402; Necipoğlu, *Sinan Çağı*, s.476

Kitabenin okunuşu:

‘Kale’n-nebiyyu salla’l-lahu aleyhi ve sellem. Hayru’nâsi men keffe fekkehû ve fekke keffehû’

Ketebehû Arif Zaptiye

Kitabenin anlamı:

‘İnsanların en hayırlısı ağzını kapatıp (sözden alıkoyup/susup) elini açandır, insanların en şerlileri ağzını açıp elini kapatandır’.

Arif Zaptiye

5. Sokullu Mehmed Paşa'nın Vakfiyesi

Sokullu'nun Anadolu ve Rumeli'deki vakıflarıyla ilgili, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde 572 nolu defterin 27. sayfasının 20. sırasında kayıtlı, Nisan 1574 (Zilhicce sonu 981) tarihli vakfiyesi bulunmaktadır¹⁰⁶. Vakfiye, Rumeli Vilayeti Kadısı Abdurrahman İbni Seyyid Ali¹⁰⁷ tarafından; Hakaniye Medresesi Müderrisi Mevlana Abdullah Efendi İbn Lütfullah, İhdesseman Müderrisi Mevlana mahdum Mahmud İbn Mevlana Ahmed, Bursa Sultan Medresesi Müderrisi Meşayin soyundan Ahmet Çelebi İbni Merhum Abdullah, Mevlana Veli İbni Sinan Elimadi, Sultan Mehmed Han evkafı Büyük Mütevellisi Bıdak İbni Süleyman, Komutan Mehmed Bey İbni Hudadan, Sinan Voyvoda İbni Abdülkadir ve Katip Mevlana Şemsüddin İbni Elamevi şahitlikleri altında tasdik edilmiştir¹⁰⁸. Vakfiyede vakfedilen eserler bina tiplerine göre sınıflandırılmış, yapılara gelir getirecek vakıflar belirtilmiş, işleyişi hakkında bilgi verilmiş, vakfın mütevellisinin görevleri ve kimlerin müteveli olacağı şartlara bağlanmıştır.

Vakfiyeye göre, Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi'nde, “*camii*¹⁰⁹, *camie bitişik bir tekke*¹¹⁰, *sadece kur'an-ı kerim nazmını öğretmek için bir dâru't-tâ'lim (sınıf)*¹¹¹, *aç insanları ve muhtaçları doyurmak için bir imaret, binanın (külliye) çeşitli*

¹⁰⁶Çam, Rahman, Bosna Hersek Vakfiyeleri, s. 1756; Polattaş, *Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri*, s.287; Bayraktar, *Vakfiye ve Muhasebe Defterleri Işığında Hatay Vakıfları*, s.353

¹⁰⁷ Çam, Rahman, Bosna Hersek Vakfiyeleri, s. 1754-1755; Polattaş, *Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri*, s.288

¹⁰⁸ Çam, Rahman, Bosna Hersek Vakfiyeleri, s. 1801; Polattaş, *Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri*, s.327

¹⁰⁹ Çam, Rahman, Bosna Hersek Vakfiyeleri, s. 1756; Polattaş, *Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri*, s.289; Bayraktar, *Vakfiye ve Muhasebe Defterleri Işığında Hatay Vakıfları*, s.353

¹¹⁰ Çam, Rahman, Bosna Hersek Vakfiyeleri, s. 1757; Polattaş, *Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri*, s.290; Bayraktar, *Vakfiye ve Muhasebe Defterleri Işığında Hatay Vakıfları*, s.353

¹¹¹ Çam, Rahman, Bosna Hersek Vakfiyeleri, s. 1756; Polattaş, *Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri*, s.322

yerlerine suyuolları (çeşmeler), bir han ve kervansaray¹¹², kırk sekiz adet dükkân, bir ekmekçi fırını ve bir hamam¹¹³” bulunmaktadır. Bu yapılar çeşitli onarımlarla günümüze ulaşmıştır.

Vakfiyede Payas, İstanbul, Edirne, Lüleburgaz, Havsa, Bor, Belgrad, Beçkerek, Zigetvar, Kayapınar, Büyükçekmece, Varna, Vişedgrad, Halep ve Mekke’de bulunan vakıf eserleri, bunlara ait vakıf mülkleri, görevlileri, çalışanlarda aranan şartlar, görevlilerin aldıkları ücretler, imarete giren yiyecekler, dağıtılacak ikramlar gibi birçok konuda bilgi bulunmaktadır.

Vakfiyede belirtilen külliye çalışan görevliler ve aldıkları günlük ücretler şöyledir:

Cami hatibine 8 akçe, caminin iki imamına 6’şar akçe, üç müezzinin ikisine 6’şar akçe birine 7 akçe, iki kayyım 5’er akçe, ferrâşa (temizlikçi) 3 akçe, sirâci (mumcu) 4 akçe, muvakkıtcıya (vakitçi) 3 akçe, dört devirhana her birine 2’şer akçe, sermahfile 3 akçe, murriye (tercüman) 2 akçe, cami şerif içindeki hângâha bir kâmil mürşit 20 akçe, dâru’t-ta’lîm (sınıf) muallimine (öğretmen) 5 akçe, halifesine (yardımcı) 2 akçe, imaret şeyhine 6 akçe, vekilharça 6 akçe, vekilharç katibi 3 akçe, iki kilerci biri 5 akçe öbürü 3 akçe, kiler katibi 3 akçe, üç aşçı 5’er akçe, üç habbaz (ekmekçi) 3 akçe, nakibi lahm (et görevlisi) 2 akçe, nakibi nan (ekmek görevlisi) 2 akçe, beş kâsekeş (tabakçı) 2’şer akçe, kâseşuy (bulaşıkçı) 2 akçe, iki nakkad (ayırıcı) 1.5 akçe, kendim-küb (buğday döven) 3 akçe, değirmene buğday getirip götüren 4 akçe, keyyal (kile ile ölçen) 1 akçe, imaret ve mutfaklara üç ferraş (temizlikçi) 4’er akçe, mutfak ve fırının avlularına bir ferraş (temizlikçi) 2 akçe, iki sebilkeş (su yolcu) 4’er akçe, han bevvâbına (kapıcı) 4 akçe, iki çarşı bevvâbı (kapıcısı) 4’er akçe, su yolu meremmetçisi (su yolu tamircisi) 4 akçe, kurşun meremmetçisi (kurşun tamircisi) 2 akçe, müteveli kaymakamı 20 akçe verilmektedir¹¹⁴.

Şahitleri ve mütevellisi belirtilen vakfiyede, Sokullu’nun Payas, İstanbul, Edirne, Lüleburgaz, Havsa, Bor, Belgrad, Beçkerek, Zigetvar, Kayapınar, Büyükçekmece, Varna, Vişedgrad, Halep ve Mekke’de bulunan vakıflarından söz edilir. Vakfiyesinde ‘*Hazret-i Mehmed Paşa ibn el-merhûmi’l-mebrûr Sinan Bey*’ ifadesiyle tanınan Paşa, vakıflarını kurmak ve işlemlerini sağlamak için Anadolu’nun, Rumeli’nin ve Hicaz Yarımadası’nın

¹¹² Çam, Rahman, *Bosna Hersek Vakfiyeleri*, s. 1794; Polattaş, *Sokollu Mehmed Paşa’nın İstanbul’daki İmar Faaliyetleri*, s.289

¹¹³ Çam, Rahman, *Bosna Hersek Vakfiyeleri*, s. 1773; Polattaş, *Sokollu Mehmed Paşa’nın İstanbul’daki İmar Faaliyetleri*, s.303; Bayraktar, *Vakfiye ve Muhasebe Defterleri Işığında Hatay Vakıfları*, s.355

¹¹⁴ Çam, Rahman, *Bosna Hersek Vakfiyeleri*, s. 1794-1795; Polattaş, *Sokollu Mehmed Paşa’nın İstanbul’daki İmar Faaliyetleri*, s.321-322; Bayraktar, *Vakfiye ve Muhasebe Defterleri Işığında Hatay Vakıfları*, s.360-361

farklı yerlerinde arazi, mezra, bostan, bahçe, han, oda, dükkân, müstemilatıyla birlikte ev, fırın ve değirmen gibi gayr-i menkullerin ürün, kira ve satışıyla menkul sınıfına giren nakit para, köle, hayvanlar vakfetmiştir. Vakfiyede külliye yapılarından oldukça ayrıntılı söz edilmektedir. Bu yapılar günümüze gelen yapılarla genel hatlarıyla örtüşmektedir. Sokullu ayrıca vakfiyesine, vakfin disiplinli çalışması için bazı kurallar da koydurtmuştur. Özellikle Payas'taki cami ve hângâh için daha katı kabul edilebilecek kurallar söz konusu olduğu vakıf şartlarında, imaretin mutfağına giren yiyecek içecek miktarları, öğünler ve öğünlerin dağıtılmasında izlenecek kurallara da yer verilmiştir.

Camide, imamlar takva sahibi, müezzinler güzel sesli, ferrâşın güçlü kuvvetli, sirâcinin nurani, muvakkıtcının dikkatli kişiler olması gerekmektedir. İmamlar, sabah namazından sonra Yasin suresi, ikindi namazından sonra Amme suresi, yatsı namazından sonra Tebâreke suresi, devirhanların her cuma günü Kur'an okuması, Kur'an okumasını bilen cami görevlilerinin, sabah ve öğle namazından sonra her gün ayrı ayrı 15'er cüz okumaları gerektiği gibi hususlar belirtilmiştir¹¹⁵.

Hângâhta, şeyh kâmil birisi olup, haftada iki gün cami cemaatine vaaz edecektir. Hücrelerde kalanlar, peygambere salavat getirip, padişah ve vakıf sahibine dua edip kendilerine hediye edeceklerdir. Hângâh hiçbir suretle medreseye çevrilmeyip hângâh olarak görevinin devam etmesi şartı koşulmuştur¹¹⁶.

İmarette, şeyhin bilgili ve güçlü-kuvvetli, vekilharcın alım-satımı iyi bilen, aşçıların maharetli, habbazın işinde mahir olması gerekmektedir. Kendim-küb buğdayı değirmene götürüp öğüttükten sonra ekmek yapılması için habbazlara teslim etmesi, ferraşların mutfağın ve fırının avlularını temiz tutmaları şart koşulmuştur¹¹⁷.

Ayrıca imarete alınacak demirbaş ve yiyecekler için alınacak malzemeler, misafirlere ve görevlilere verilecek yiyecek miktarı ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir. İmarette bulunan sini, çorba tası, kazan, kepçeler tamamen veya kısmen eskiyip kullanılmaz hale gelirse yenilerinin alınmasına, imaretin aydınlatılması için kandiller alınmasına izin verilmiştir¹¹⁸.

¹¹⁵ Çam, Rahman, *Bosna Hersek Vakfiyeleri*, s. 1794; Polattaş, *Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri*, s.320-321; Bayraktar, *Vakfiye ve Muhasebe Defterleri Işığında Hatay Vakıfları*, s.357

¹¹⁶ Çam, Rahman, *Bosna Hersek Vakfiyeleri*, s. 1793; Polattaş, *Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri*, s.321; Bayraktar, *Vakfiye ve Muhasebe Defterleri Işığında Hatay Vakıfları*, s.357

¹¹⁷ Çam, Rahman, *Bosna Hersek Vakfiyeleri*, s. 1794; Polattaş, *Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri*, s.322; Bayraktar, *Vakfiye ve Muhasebe Defterleri Işığında Hatay Vakıfları*, s.358-359

¹¹⁸ Çam, Rahman, *Bosna Hersek Vakfiyeleri*, s. 1794; Polattaş, *Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri*, s.322; Bayraktar, *Vakfiye ve Muhasebe Defterleri Işığında Hatay Vakıfları*, s.358-359

Mutfakta, günde iki öğün yemek hazırlanmaktadır. Sabahları pirinç, akşamları buğday çorbası, her hafta perşembe günü dönüşümlü olarak zerde¹¹⁹ (tatlı) ve zirbaç (et yemeği) yemeği misafir sayısına göre hazırlanacaktır. Günlük hazırlanan çorbalar için günde kırk vukiye¹²⁰ koyun eti, beş kile elenmiş un alınacaktır. Sabah pişen pirinç çorbası için; günlük iki kile pirinç, bir buçuk vukiye tuz, bir buçuk vukiye piyaz (soğan), bir buçuk vukiye nohut. Akşam pişen buğday çorbası için; bir buçuk kile buğday, bir buçuk vukiye tuz, bir buçuk vukiye piyaz (soğan), bir buçuk vukiye nohut kullanılacaktır. Zerde pişirileceği gün; beş vukiye kadar pirinç, on vukiyeden onbeş vukiye kadar bal, üç dirhem sade yağ, beş dirhem zağferan kullanılacak. Zirbaç pişeceği günü; dört vukiye nişasta, dört vukiye bal, iki vukiye muz sühr (kırmızı muz), iki vukiye kayısı, iki vukiye badem, beş dirhem zağferan, beş dirhem fülful (biber) kullanılacaktır¹²¹.

Kervansarayın her bir ocağında konaklayan misafirlere günlük ikişer tas yemek ile ikişer çift fodula¹²², mutfağa misafir geldiğinde her siniye ikişer fodula ile ikişer tas yemek koyulacaktır. Külliye çalışanlarına birer tabak yemek ile birer tane fodula verilmektedir¹²³.

Vakfiye hazırlandığı esnada müteveli Sokullu kendisidir. Öldüğünde erkek evlatlarından bu göreve en uygunu, sonra bu şartlara sahip onun evladı olacak şekilde ve sırasıyla aynı şartlara sahip nesillerinin getirilmesi şart koyulmuştur¹²⁴.

Bu vakfiyenin günümüz harflerine çevirisi 2016 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü uhdesinde, Mevlüt Çam ve Rahman Ademi tarafından *Bosna-Hersek Vakfiyeleri* adlı kitabının dördüncü cildinde transkribe edilip yayınlanmıştır¹²⁵. Günümüz Türkçesine ise *DİLTRA Uluslararası Çeviri ve Belge Yönetimi A.Ş* tarafından çevrilmiş ve 2017 yılında Fatma Zehra Polattaş, tarafından hazırlanan yüksek lisans tezinde yayınlanmıştır¹²⁶. Hilmi Bayraktar, *Vakfiye ve Muhasebe Defterleri Işığında Hatay*

¹¹⁹ Safranla pişirilen bir çeşit pirinç tatlısı, Safran, sarı renge boyadığı için bu ada verilmiştir. Bkz. Osmanlıca Lügat, Mobil Uygulama

¹²⁰ Arapça 400 dirhemdir. Bkz. <https://www.vgm.gov.tr/kurumsal/tarihce/vakif-deyimleri-ve-terimleri-sozlugu#dic24> 16.01.2024 tarihinde saat 21.09 erişilmiştir.

¹²¹ Çam, Rahman, *Bosna Hersek Vakfiyeleri*, s. 1795; Polattaş, *Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri*, s.322; Bayraktar, *Vakfiye ve Muhasebe Defterleri Işığında Hatay Vakıfları*, s.359-360

¹²² Ramazan pidesine benzer biçimde ince, fazla mayalanmamış özsüz hamurdan yapılan ve kolay kopma özelliğine sahip ekmek. Bkz. Emecen, Feridun, Fodula, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.13, 167

¹²³ Çam, Rahman, *Bosna Hersek Vakfiyeleri*, s. 1795; Polattaş, *Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri*, s.322; Bayraktar, *Vakfiye ve Muhasebe Defterleri Işığında Hatay Vakıfları*, s.360

¹²⁴ Çam, Rahman, *Bosna Hersek Vakfiyeleri*, s. 1801; Polattaş, *Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri*, s.325

¹²⁵ Çam, Rahman, *Bosna Hersek Vakfiyeleri*, s. 1754-1755

¹²⁶ Polattaş, *Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri*, 288

*Vakıfları*¹²⁷ adlı kitabında Sokullu'nun Antakya ve Payas'ta bulunan vakıflarına kitabında yer vermiştir.

6.Külliyenin Geçirdiği Onarımlar ve Günümüzdeki Durumu

İnşa tarihinden bu yana birçok defa onarım görmüş olan külliye yapıları günümüze oldukça iyi bir şekilde ulaşmıştır. Cumhuriyet öncesi onarımlar hakkında birkaç arşiv belgesi ve hatıra dışında bilgi ve belge bulunmamaktadır.

Külliyenin tamiri ile ilgili en erken tarihli belge 21.12.1265 H, Sayda Valisi Vamık Paşa'nın, Kurt Kulağı, Payas ve Karamurt Hanlarının tamiri ile ilgili mektubudur. Belgede Payas Kervansarayı için taş ihtiyacı olduğu belirtilmiştir¹²⁸.

İkinci belge ise Adana valisi Ahmet Cevdet Paşa hatıralarında, 1865 yılında Payas Kaymakamı Veysi Efendi'nin nezaretinde eski eserlerin, pazaryerinin, kale ve caminin tamir edildiğinden bahsedilmektedir¹²⁹.

Cumhuriyet Döneminde, Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi'ne yönelik ilk çalışma 1948 yılında Yüksek Mimar Asım Kömürcüoğlu tarafından hazırlanan 1/200 ölçekli rölöve planı ve kesitleridir (Şekil 2)¹³⁰. 1952 yılında ise Yüksek Mimar Ali Salim Ülgen tarafından 1/500 ölçekli restitüsyon planı hazırlanmıştır (Şekil 3)¹³¹.

Kömürcüoğlu ve Ülgen'nin çalışmalarından sonra külliye'nin bütün yapılarında kapsayan en ciddi çalışma, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1964 yılında Yüksek Mimar Yılmaz Önge başkanlığında kurulan bir ekip tarafından gerçekleştirilmiştir¹³². Öncelikli olarak, külliye'de kazı ve temizlik çalışması yapılmış, ardından külliye'nin rölöve projesi hazırlanmıştır¹³³. Projeler hazırlandıktan sonra ilk olarak cami, hamam ve arastaya yönelik restorasyon gerçekleştirilmiştir. Caminin içinin onarımı yapılmış, arastanın dükkân cephelerindeki ahşap kiriş, kemer ve duvarlarındaki çöküntüler

¹²⁷ Bayraktar, Hilmi, *Vakfiye ve Muhasebe Defterleri Işığında Hatay Vakıfları*, İKSAD, Gaziantep, 2021, s.353, 355

¹²⁸ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, 233-78

¹²⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (Yayınlayan Cavid Baysun), 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986, s.232-233

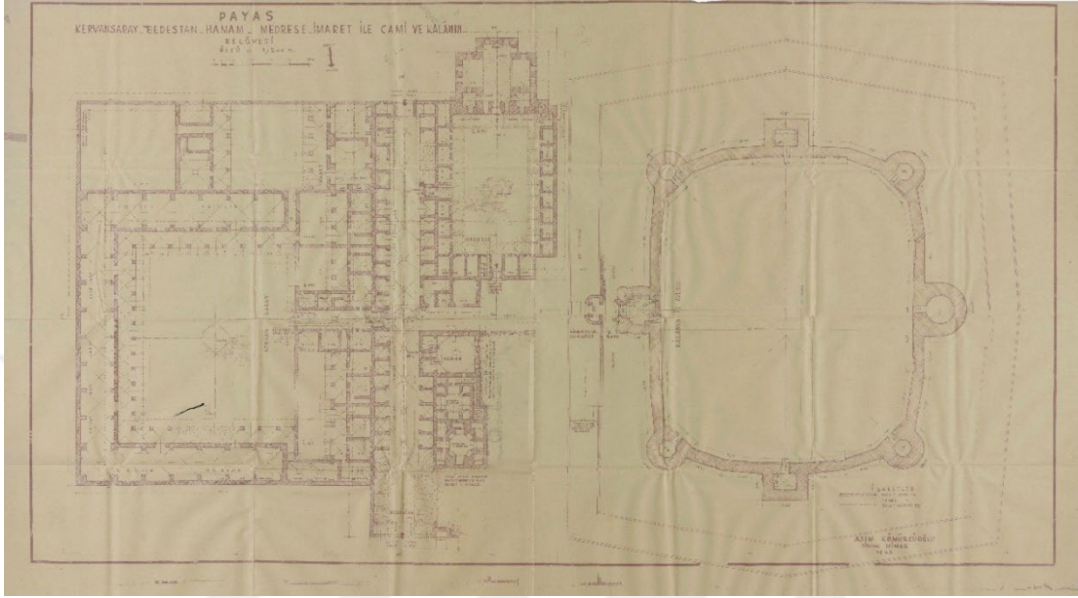
¹³⁰ <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/88612> (26.12.2023 tarihinde saat 23.05'te ziyaret edilmiştir)

¹³¹ <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/87464> (26.12.2023 tarihinde saat 23.05'te ziyaret edilmiştir); Ahunbay, Zeynep, "Genç Cumhuriyetin Koruma Alanındaki Öncülerinden Y. Mimar Ali Sami Ülgen (1913-1963)", *Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi*, S.16, İstanbul, 2016, s.11

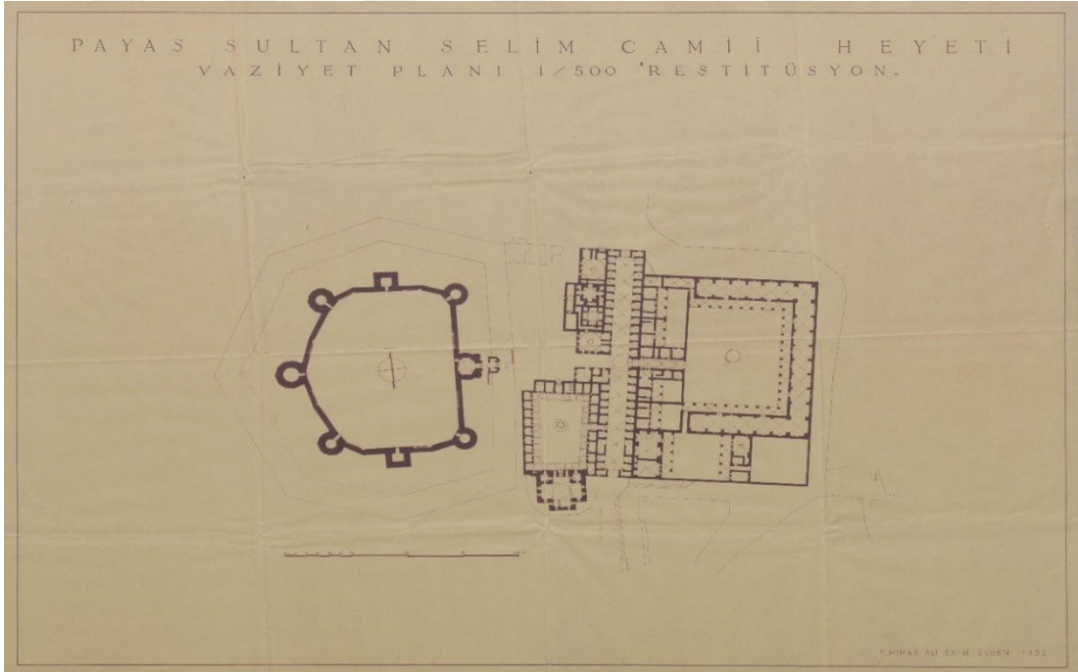
¹³² Ahunbay, Genç Cumhuriyetin Koruma Alanındaki Öncülerinden, s.11; Işık, Bora, *Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi Rölöve Restitüsyon ve Restorasyon Projesi Raporu*, BOAZ Eski Eserleri Koruma ve Mimarlık Ltd., Adana, 2006

¹³³ Ahunbay, Genç Cumhuriyetin Koruma Alanındaki Öncülerinden, s.11; Işık, *Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi*, s.100

tamamlanmıştır. Caminin, hamamın soğukluk bölümünün ve arastanın daha önce kurşun kaplı olan kubbeleri, rabiz telli kurşun taklidi imitasyon şap uygulaması ile yenilenmiştir. Arasta tonozlarının üstü kurşun taklidi şap kaplanmak üzere beton dökülmüştür. Bu restorasyondan sona cami ibadete açılmıştır¹³⁴.

Şekil 2 1948 Yılı Rölöve Planı (Kömürcüoğlu)

Şekil 3 1952 Yılı Restitüsyon Planı (Ülgen)

¹³⁴ Işık, *Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi*, s.100

1965 yılında çalışmalara devam edilmiştir. Bu yıl içinde hamamın sıcaklıklarının, fırın ve hângâh odalarının üst örtüsüne beton dökülmüştür. Sıbyan mektebi, hamamın sıcaklığının batı cephesine bitişik olacak şekilde yeniden inşa edilmiştir¹³⁵.

1966 yılında arasta dükkanlarının yıkılmış olan duvar ve tonozları yeniden yapılmış ve üst örtüsüne kurşun taklidi imitasyon şap uygulanmıştır. İmaret ve kervansarayın çökmüş olan revak tonoz ve kemerleri onarılmaya çalışılmıştır¹³⁶. 1967 yılında arastanın yarım kalmış dükkanlarının duvar ve tonozları ile arasta sokağının tonozlarının onarımı sürmüştür¹³⁷.

1971 yılında arasta ve hamamın restorasyonu tamamlanmış, kervansarayın ve tabhane odalarının avlu duvarının onarımına devam edilmiştir¹³⁸. 1981 yılına kadar geçen süreçte hamamın soğukluk kısmında bulunan ahşap camekanlar, badana, sıva tamirleri ile fuel oil ve su deposunun bulunduğu alanın çatısı yapılmıştır¹³⁹.

1981 yılında kervansarayın yarım kalan üst örtüsü mozaik kaplanmış, bacalar ve aydınlık fenerleri ile caminin ana kubbesi mozaik kaplanmıştır¹⁴⁰.

2005 yılında, cami, hângâh ve avlu için Işık Proje İnşaat ve Ticaret Limited Şirketi tarafından restorasyon projesi hazırlanmış ve 2006 yılında Restorasyon Yapı Mimarlık Ofisi tarafından restorasyonu uygulanmıştır¹⁴¹. Külliye'nin diğer kısımlarının restorasyon projesi BOAZ Eski Eserleri Koruma ve Mimarlık Limited & Oğuz Ergenç Mimarlık tarafından 2007 yılında hazırlanmıştır. Restorasyonu Tuba İnşaat tarafından 2013 yılında tamamlanmıştır¹⁴².

Vakıfların eski eser ve abidelerin restorasyonu için VGM tarafından yapılan harcamalar listesinde, Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi için, 1964-1972 yılları arasında 348.3831.91 Türk Lirası¹⁴³, 1982 yılında 5.174.290 Türk Lirası, 1984 yılında ise Meydan Cami ve Payas Sokullu Külliyesi için 3.157.537 Türk Lirası harcama

¹³⁵ Işık, *Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi*, s.100

¹³⁶ Işık, *Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi*, s.100

¹³⁷ Işık, *Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi*, s.100

¹³⁸ Güreşsever Cantay, Gönül, *Osmanlı Menzil Kervansarayları*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakfı Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016, s.82

¹³⁹ Işık, *Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi*, s.100

¹⁴⁰ Işık, *Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi*, s.101

¹⁴¹ *Vakıflar Genel Müdürlüğü 2003-2010 Restorasyonlarımız*, T.C. Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü, Cilt 1, Ankara, 2011, s.345; Çıplak, *Understanding The Construction Technique of Mimar Sinan's Buildings: The Case of Lüleburgaz Sokullu Mehmed Paşa Mosque*, s.171

¹⁴² Tutar Kaplan, Tuğba, "Payas Sokullu Mehmet Paşa Menzil Külliyesi", *Güney Mimarlık Dergisi, TMMOB Mimarlar Odası Adana Şubesi*, Adana, Sayı 22, Adana, Ekim 2016, s.22 (Tutar Kaplan, 2016)

¹⁴³ *Cumhuriyetin 50. Yılında Vakıflar*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1973, s.24

yapılmıştır¹⁴⁴. 2006 ile 2013 yılları arasında gerçekleştirilen restorasyon 6.562.064 Türk Lirası harcama yapılmıştır¹⁴⁵.

Küllîye, 2013 yılı restorasyon sonrası Payas Belediyesi ve ÇEKÜL Vakfı İş birliği ile yürütülen “*Payas Şenlendirme Projesi*” ile külliye'nin binalarının resmi, ticari, eğitim, kültürel, törensel ve sanatsal faaliyetler gibi amaçlarla kullanılmasına karar verilmiştir.

7.Küllîye Kapsamındaki Yapılar

7.1.Arasta

Arasta, külliye'nin merkezini oluşturan ve tarihi yolun içinden geçtiği kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı bir yapıdır. İnşa kitabesi bulunmayan yapı, Sokullu'nun vakfiyesinde, kendisine Padişah tarafından temlik-i sultani olarak verilen Payas'ta (Padişah tarafından kendisine mülk olarak verdiği) yaptırdığı cami, hânğâh ve imarete gelir getirmesi için “*Piyas Kalesi yakınında yeniden yaptırdıkları kırk sekiz dükkânı...*”¹⁴⁶ diye bahsetmektedir. William Francis Ainsworth, “*üstü kapalı bezazistan*”¹⁴⁷, Vital Cuinet, “*kapalı çarşı*”¹⁴⁸, Ghewond M. Alishan, “*çatılı çarşı*”¹⁴⁹, Karol Antoni Lanckoroński, “*Gotik kapılı büyük çarşı*”¹⁵⁰, Adana Salmelerinde “*Kuzey ve güneye açılan iki kapı içerisinde kırk beş dükkân ve üç mağazası bulunan sağlam ve taştan bir bedesten*”¹⁵¹ olarak anılan yapı külliye'nin omurgası durumundadır. Külliye'nin ortasında bulunmakta, doğusunda kervansaray, tabhaneler ve imaret ile, batıda ise cami, hânğâh, fırın, hamam ve sıbyan mektebini fonksiyonel olarak iki ayrı blokta toplayarak organik bir bütünlük sağlamaktadır.

Çeşitli onarımlarla günümüze gelen arasta, orijinal özelliğini büyük ölçüde korumaktadır. Yapıda ilk tamir 1865 yılında Payas Kaymakamı Veysi Efendi tarafından yaptırılmıştır¹⁵². Dr. Şerafeddin Mağmumi, bir kapısına saika (yıldırım) isabet etmesiyle

¹⁴⁴ Ateş, İbrahim; Erdoğan, Abdülkerim, *İl Vakıflar* '86, Renk Ofset, Ankara, 1986, s.95

¹⁴⁵ Doğan, Erol, “Sokullu Mehmet Paşa Menzil Külliyesi”, *ÇÜTAM-KEK*, S.1, Mayıs 2018, Adana, s. 57

¹⁴⁶ Çam, Rahman, *Bosna Hersek Vakfiyeleri*, s. 1773; Polattaş, *Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri*, s.303

¹⁴⁷ Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, s.91

¹⁴⁸ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s.106

¹⁴⁹ Alishan, *Sissouan, ou l'Arméno-Cilicie*, s.497

¹⁵⁰ Lanckoroński, Karl, *Ein Ritt durch Kilikien*, s.64

¹⁵¹ Ergün, Ahmet; Terzi, Mehmet Akif, *Adana Vilâyet Salmeleri*, Altın Koza Yayınları, Cilt 1, Adana, 2015, s.121, 184, 241,311403

¹⁵² Cevdet Paşa, Tezâkir (Yayınlayan Cavit Baysun), 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986, s. 232-233

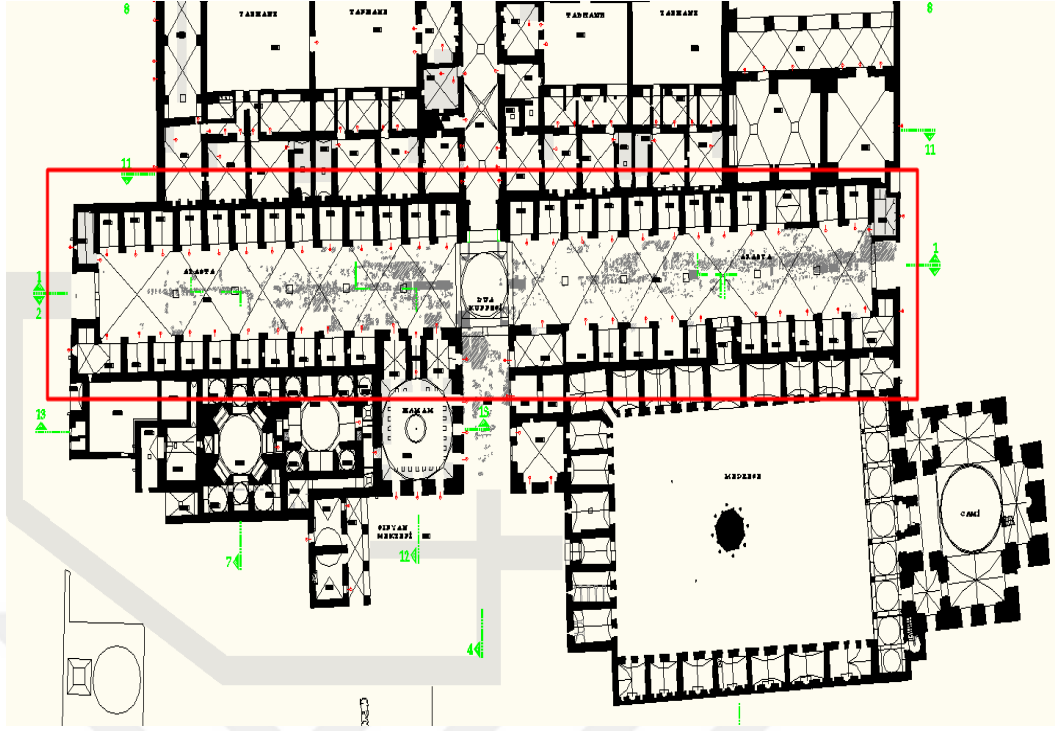
yıkılmış olduğunu söyler¹⁵³. Mağmumi'nin bahsettiği kapı kuzey kapısı olmalıdır. Zira 1948 yılında Yüksek Mimar Asım Kömürcü tarafından hazırlanan rölöve planında kuzey giriş kapısı ile birlikte doğu kenarında yer alan beş dükkânın üst örtüsü ile iç duvarları, batı kenarında yer alan dükkanların tamamen yıkıldığı görülmektedir (Şekil 2). Ayrıca cami avlusuna giriş sağlayan kapının, güneyindeki dört dükkânın üst örtüleri ile ara duvarlarının da yıkılmış olduğu görülür¹⁵⁴.

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce yaptırılan restorasyonlar sırasında örtü sistemi ve duvarlar kısmen yenilenmiştir. Günümüzde, Payas Belediyesi tarafından başlatılan Şenlendirme Projesi kapsamında, farklı alanlarda faaliyet gösteren küçük esnafın yer aldığı çarşı olarak işlevlendirilerek özgün hali canlandırılmaya çalışılmıştır.

Arasta, kuzey-güney yönünde uzanan 105 m x 10 m boyutlarında, dikdörtgene yakın bir plana sahiptir (Şekil 4). Arastayı boydan boya kateden geniş koridorun kuzey-güney eksenini ile doğu-batı ekseninin kesiştiği noktada büyük bir kubbe, diğer alanlar, kuzey ve güneye doğru alçalarak devam eden çapraz tonoz örtülüdür (Fotoğraf 4). On iki birimden oluşan tonozlar iki yerde üç dükkân diğer yerlerde iki dükkân kadar alanı örter. Tonozun kuzey ve güney yarısı betonarme olarak yenilenmiştir (Fotoğraf 5-6) Düzgün kesme taşlarla inşa edilmiş olan duvarlar, koridorda, bazı mekanların içinde ve dışında imitasyon taş malzeme ile kaplanmıştır. Koridoru örten tonozun, kubbeye doğru sağlam kalabilmiş olan orta kesiminde moloz taş ile inşa edilmiştir. Kubbede ise tuğla ve çimento malzeme kullanılmıştır (Fotoğraf 7). Dükkanları örten tonozlar ise moloz taş ve çimentodur.

¹⁵³ Şerafettin Mağmumi, *Anadolu ve Suriye'de Seyahat Hatıraları*, (Haz. Nazım Hikmet Polat), Cedit Neşriyat, Ankara, 2010, s.201

¹⁵⁴ Asım Kömürcü, Rölöve Planı, [https:// archives.saltresearch.org/handle/123456789/88612](https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/88612) (erişim: 26.12.2023)

Şekil 4 Arasta Rölöve Planı (BOAZ Mimarlık)

Külliyenin ortasında bir merkez konumunda olan arastanın geniş koridoru, sirkülasyonu sağlayan üstü örtülü sokak görünümündedir. Koridorun iki kenarı üzerinde 48 dükkân ile girişlerde kapıcılara ait odalar yer almaktadır. Arastaya kuzey ve güney cepheleri ortasında birer girişi ile batı cephe üzerinde kale kapısına doğru kemerli giriş kapısı dışarısı ile doğrudan bağlantı sağlanmaktadır. Bunların dışında doğu kenarında kervansaray ve tabhanelere açılan bir, batı kenarı üzerinde cami-hângâh avlusuna, biri de hamama açılan iki giriş toplam üç kapı yer alır.

Fotoğraf 4 Arasta İçten Görünüş ve Üst Örtü

Yapının güney cephesi üzerindeki basık kemerli girişin çift kanatlı kapısı ahşap üzeri saç kaplamadır. Sol kanadında kuzuluğu bulunan kapı, Vakıfların onarımı sırasında yerine konmuştur. Kapı açıklığının sivri kemerli üst kesiminde boş kitabe yeri, doğusunda sivri kemerli bir çeşme, batısında 48 No.lu dükkâna ait pencere yer alır. Bu cephenin gerisinde, üçgen şekilli bir alınlık dikkati çekmektedir. Düz silmelerden oluşan bir

saçakla son bulan bu alınlık, arastanın koridorunu örten tonozla kalkan duvar görevi görmektedir.

Hângâh odalarının doğu duvarı, ekmekçi fırını ile hamamın doğu duvarı, arastanın batı cephesine bitişiktir. Hamam ile ekmekçi fırını arasında kalan büyük kemerli kapı, arastanın batı cephesini ortalamaktadır. Cami avlusuyla arastanın bağlantısını sağlayan giriş, hângâh odaları arasında avluya açılan, sivri kemerli eyvan şeklinde düzenlenmiştir.

Fotoğraf 5 1966 Yılı Onarımları Arasta Güney Kısmı (V.G.M.A)

Fotoğraf 6 1966 Yılı Onarımları Arasta Kuzey Kısmı (V.G.M.A)

Fotoğraf 7 Arasta Dua Kubbesi

Güney cephesi ile benzer bir düzenlemeye sahip kuzey cephesinin ortasında, basık kemerli giriş, çift kanatlı ahşap üzeri saç kaplamalı, sol kanadında kuzuluğu bulunan kapı yer alır. Kapı Vakıf onarımları sırasında yapılmıştır. Batısında bir çeşme ile iki tuvalet mekânı yer alır. Kapı kemerinde boş kitabe izi ile özgün olmayan iki çörtene yer

verilmiştir. Güney cephesi gibi üçgen silmeli bir alınlık, arastanın koridorunu örten kalkan duvar görevi görmektedir (Fotoğraf 8). Bu cephe Mağmumi'nin bahsettiği yıldırımdan sonra yıkıldığı için özgün değildir.

Arastanın doğu cephesi, tabhane odalarının ve imaretin batı duvarına bitişiktir. Cephenin ortasında yer alan kervansaray giriş kapısı, avluya açılan bir koridor şeklinde düzenlenmiştir. İki renkli sivri kemerli taç kapının kemer alınlığında külliye'nin tek inşa kitabesi yer alır. Giriş kapısı açıklığı ise basık kemerli, kuzey ve güney kapıları gibi iki kanatlıdır.

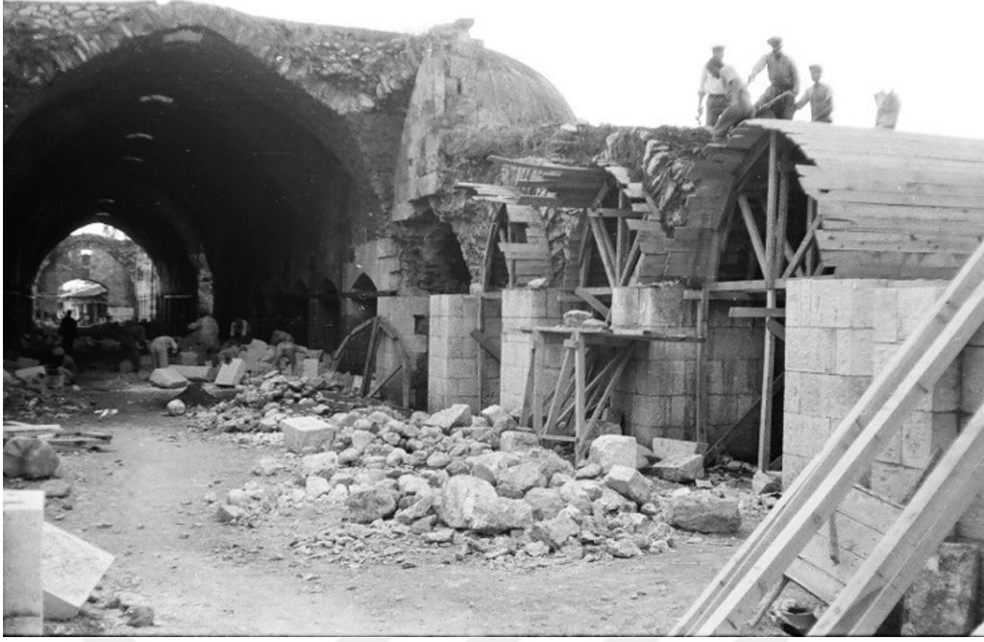
Arasta 105 m x 10 m boyutlarında, yaklaşık dikdörtgen şekilli bir plana sahiptir. Kuzey-güney yönlü bir koridorun iki yanına sıralanmış dükkânlar ile, doğu kenarı üzerinde yer alan tabhane ile imaret, batı kenarı üzerinde hângâh, fırın ve hamamdan oluşmaktadır. Kuzey-güney yönlü koridor, moloz taş ile inşa edilmiş, sivri kemerli tonoz ile örtülüdür. Koridorun tonozu, iki yandaki mekanların üst örtüsünden daha yüksek tutularak doğu ve batı cephelerine pencereler açılarak mekânın aydınlatılması ve havalandırılması sağlanmıştır. Tonozun moloz taş ile inşa edilmiş olan güney ve kuzey kısımlardan hariç orta bölümü ilk şeklini korumaktadır. Kuzey kapısından AR 21 ile AR 33'e kadar olan kısmı ile güney kapısından AR 05 ile AR 44'e kadar Vakıfların onarımında betonarme olarak yeniden inşa edilmiştir. Dükkânların koridora bakan cephelerindeki kesme taş kaplamanın, tonoz kavsinin başladığı noktadan itibaren iki sıra daha devam ettirildiği; ancak ondan sonra moloz taş malzeme ile devam edildiği dikkati çekmektedir (Fotoğraf 9).

Fotoğraf 8 Arasta Kuzey Giriş Kapısı

Koridorun iki yanındaki dükkanların üst örtüsü koridor tonozundan daha alçaktır. Dışta, arastanın uzun kenarına doğru eğimli hale getirilmiştir (Fotoğraf 10). Evliya Çelebinin anlatımına göre mavi renkli kurşun ile örtülüyken, vakıfların onarımı esnasında çimento malzeme ile kurşun taklidi mozaikle kaplanmış durumdadır.

Arastanın doğu kanadı üzerinde, kervansaray giriş kapısının her iki yanında toplam 27 mekân bulunmaktadır. Bunlardan güney ve batı uçlardaki (AR 01, AR 27 ile AR 04) dışında kalan 23 mekân yaklaşık eş boyutlardadır. Güney kanadındaki mekanlardan en uçta, güney girişinin sağ yanında yer alan (AR 01) mekânı, 2,87 m x 4,27 m ölçülerinde, güney duvarı üzerinde dış cepheye doğru daralarak sonlanan pencere açıklığı yer almaktadır. Doğu duvarında büyük bir niş vardır. Mekânın koridorla bağlantısı, kuzey duvarı üzerindeki basık kemerli açıklıkla sağlanmaktadır. Mekân beşik tonoz örtülüdür. Tonoz üzengileri duvardan 0,02 cm çıkma yapmaktadır. Bugün mekân tuvalet olarak işlevlendirilmiştir.

Fotoğraf 9 1967 Yılı Arastanın Güneydoğu Kısım Onarımları (V.G.M.A)

Fotoğraf 10 1967 Yılı Arastanın Güneydoğu Kısım Onarımları (V.G.M.A)

Bu mekân (AR 01) ile kervansaray giriş arasında eyvan şeklinde arasta koridoruna açılan 13 mekân (AR 02-AR 13) yer almaktadır. AR 04 nolu mekân iki mekân olması gereken yerde tek mekân halinde düzenlenmiştir. Açıklıkları örten sivri kemerler oldukça

basıktır. Her biri bağımsız mekanlar halinde düzenlenmiş olan bu mekanlar beşik tonoz ile (AR 04) mekânı beşik ve çapraz tonoz ile örtülüdür.

Arastanın, kervansaray girişinin kuzeyindeki 14 mekân, güney kanadındaki mekanların düzenini tekrarlamaktadır. Bu mekanlar ortalama 2,85 m x 3,90 m boyutlarındadırlar. Kuzey köşede yer alan mekân (AR 27) diğer mekanlardan farklı 4,92 m x 2,15 m boyutlarında AR 01 mekânı gibi köşe mekanıdır. Kuzey duvarı üzerinde dış cepheye daralarak açılan pencere bulunmaktadır. Mekânın koridor ile bağlantısı güney duvarı üzerindeki basık kemerli kapı ile sağlanmaktadır. Üzeri beşik tonoz örtülüdür.

Arastanın batı kanadı üzerinde, hamam ve hânğâh dışında, sivri kemerli tonozlarla örtülü 21 bir mekân bulunmaktadır. Arastanın kuzey kapısı ile hamam giriş kapısı arasında on mekân yer alır. Arastanın kuzeybatı köşesinde yer alan L formunda (AR 28) mekânı 6,03 m x 4,47 m boyutlarındadır. Üst örtü, L formun uzantısında beşik tonoz, doğu girişinde yarım beşik tonoz ve kalan kısım çapraz tonozdan oluşmaktadır. Mekânın kuzey ve batı duvarında iki adet pencere yer alır. Kuzey duvarındaki dışarı daralarak cepheye açılırken, batı penceresi yandaki hamamın su deposuna açılmaktadır. Kömürcüoğlu ile Ülgen'in çizimlerinde kapıların iki yanında bulunan mekanlar bağımsız birer mekân olarak gösterildiği halde, vakıfların onarımlarında tek mekân olarak restore edilmişlerdir. Bu yüzden bu mekanların diğer mekanlara göre planlarında ve üst örtülerinde farklılıklar göstermektedir.

Bu mekânın dışında kalan dokuz mekân (AR 29-37) doğu kanat üzerindeki mekanların planlarını tekrarlarlar. AR 34 ile AR 37 nolu mekânların kuzey duvarları üzerinde 0,60 m x 1,01 m boyutlarında ve 0,40 m derinliğinde dikdörtgen formu nişler bulunmaktadır (Fotoğraf 11). Üst örtüleri beşik tonoz örtülüdür.

Hamamın arastaya bakan cephesinde renkli mermer ve imitasyon taşlar kullanılan hamam giriş kapısı duvardan 0,10 m çıkıntılıdır. Ortada yer alan taş kapının iki yanındaki birer pencere dikdörtgen şekillidir. Cephedeki kesme taşların büyük çoğunluğu yenilenmiştir. Sivri kemerli kapı girişi atnalı profilli kemer ile bitmekte ve hamam yönüne doğru içeri çekilmiştir. Ana nişin iki yanında arasta zemininden iki kesme taş yüksekte oturak oluşturulmuştur. Geride kalan yüzeyde düz kemerli bir açıklık, onun üzerinde renkli mermer ikinci bir düz kemer bulunmaktadır. Bu kemer profilli ve geçmelidir.

Hamam ile AR 38 mekânı arasında, güney- kuzey aksı ile doğu-batı aksının kesiştiği noktada kubbenin batısında kaleye açılan Lanckoroński'nin Gotik kapı olarak isimlendirdiği kapı kemeri yer alır. Kapı açıklığı demir şebeke ile kapatılmıştır.

Fotoğraf 11 Arasta Sokağı ve Dükkanlar

Kapı açıklığının güneyinde AR38 No.lu mekân kuzey- güney aksındaki arastanın batı aksı ile kesiştiği noktada yer almasından bu mekânın hem doğu cephesinde arastaya açılan hem de batı girişine açılan kapı açıklığı bulunmaktadır. Mekânın üst örtüsü çapraz tonoz örtülüdür.

AR 40'dan AR 47'ye kadar olan mekanların tümü aynı özelliktedir. Boyutları 2,96 m x 3,04 m boyutlarındadır. AR41 ve AR 44 mekanlarının kuzey duvarlarında nişler yer almaktadır. Üst örtüler beşik tonoz örtülüdür.

AR 43 ile AR 44 mekânı arasında hângâh avlusuna açılan hamam taç kapısı formunda iki renkli mermer malzemeli sivri kemerli kapı yer alır.

Arastanın batı kanadının en son mekânı AR 48 mekanıdır. Bu mekânda AR 28 mekânı gibi güneybatı köşesinde L formudur. Mekânın güney duvarında içi kapatılmış pencere yer alır. Üst örtüsü beşik tonoz ve çapraz tonoz örtülüdür.

7.2.Kervansaray

Arastanın doğusunda yer alan kervansaray kendisiyle işlevsellik gösteren tabhaneler ile bir bütün olarak yaklaşık 80 m x 76 m boyutlarında, tek bir blok halinde çözümlenmiştir (Şekil 5). 48 m x 40 m boyutlarında kareye yakın dikdörtgen planlı avlunun batısında tabhaneler, doğusunda U planlı kervansaray yerleştirilmiştir. Bu mekanlara ulaşım arastanın doğu cephesine yerleştirilen taç kapı ve taç kapının gerisinde tabhane birimlerini iki blok olarak bölen uzun koridordan sağlanmaktadır.

Sokullu'nun vakfiyesinde mimari tanımlamaya yönelik bir bilgi bulunmamaktadır; sadece “*günlük dört akçe ile bir han kapıcısı görevlendirildiği*”¹⁵⁵, imarete hazırlanan yemeklerden “*kervansarayın her ocağında konaklayan misafirlere günlük ikişer tas yemek ve ikişer çift fodula (ekmek) verile, tabhanelerin her birine misafir olduğunda ikişer sini konulup her bir sini içinde ikişer fodula (ekmek) ve ikişer tas yemek*”¹⁵⁶ verildiğinden bahsedilir. Tuhfetül'l Mi'marin'de “kervansaray”¹⁵⁷ olarak kaydedilmiştir. Evliya Çelebi, kervansaray ve tabhane hakkında “*iki kanatlı demir kapılı kale gibi bir hân, bin yedi tarihinde bina edilmiştir. Gâyet donanımlı, süslü, bakımlı, avlusunda pek çok odası bulunan ve develikli, geniş avlulu, imaretli ve yemekhaneli, gelen giden yolculara dinlenme yeridir*”¹⁵⁸; Lanckoroński, “*Çarşıya bitişik, orta kısmı kare avlulu taştan yapılmış bir handır, burada bir zamanlar çok sık panayırlar*

¹⁵⁵ Çam, Rahman, *Bosna Hersek Vakfiyeleri*, s. 1756; Polattaş, *Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri*, s.289; Bayraktar, *Vakfiye ve Muhasebe Defterleri Işığında Hatay Vakıfları*, s.359

¹⁵⁶ Çam, Rahman, *Bosna Hersek Vakfiyeleri*, s. 1795; Polattaş, *Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri*, s.322; Bayraktar, *Vakfiye ve Muhasebe Defterleri Işığında Hatay Vakıfları*, s.359

¹⁵⁷ Kuran, *Mimar Sinan*, s.250, 263

¹⁵⁸ Evliya Çelebi Mehmed Zilli İbn-i Derviş, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s.42,43,44; Kahraman, Dağlı, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Konya- Kayseri- Antakya- Şam- Urfa- Maraş- Sivas- Gazze- Sofya- Edirne*, s.60, 61, 62,63

kurulurmuş”¹⁵⁹; Alishan, “*çeşmeli bir otel*”¹⁶⁰; Adana Salnamelerinde “*kapısı bedestenin ortasından açılan muhkem ve muntazam, iki daireye bölünmüş geniş han*”¹⁶¹ diye bahsedilmektedir.

Çeşitli onarımlar görmüş kervansarayın ilk tamir kaydı, Sayda Valisi, Vamık Paşa tarafından, Kurt Kulağı, Payas ve Karamut Hanlarının tamiri için taş malzemeye ihtiyacı olduğunu¹⁶² bildirir belgedir. Bu tarihten sonra tamir edilip edilmediği hakkında bilgiye ulaşılamamıştır. Cumhuriyet döneminde Kömürcüoğlu tarafından hazırlanan rölöve çizimlerinde tabhanelerin, kervansaray avlusu ile sınır olan avlu duvarı, kervansarayın kuzey kanadındaki revakların bir kısmı yıkılmış olduğu görülmektedir (Şekil 2). 1966 yılı Vakıf onarımları sırasında kervansarayın çökmüş olan kuzey ve güney revak tonoz ve kemerleri onarılmaya çalışılmıştır. 1971 yılında kervansaray ve tabhane avlu duvarları tamir edilmiştir¹⁶³. 1981 yılında kervansarayın yarım kalan revakı mozaik kaplanmış, bacalar ve aydınlık fenerleri yenilenmiş, çörlenler eklenmiştir. 1960 yılı öncesinde hayvan barınağı olarak kullanmaya başlanan kervansaray ve avlusuna, hayvanların yem ve su içmesi için yalaklar yapılmıştır¹⁶⁴ (Fotoğraf 12-15). 2013 yılında gerçekleştirilen restorasyon esnasında çatlamış, kirlenmiş, yıpranmış yerler elden geçirilmiş, bütünlüğünü bozmayacak şekilde yeni işlevleri için müdahaleler yapılmıştır.

¹⁵⁹ Lanckoroński, *Ein Ritt durch Kilikien: aus dem winterlichen Afrika*, s.63-64

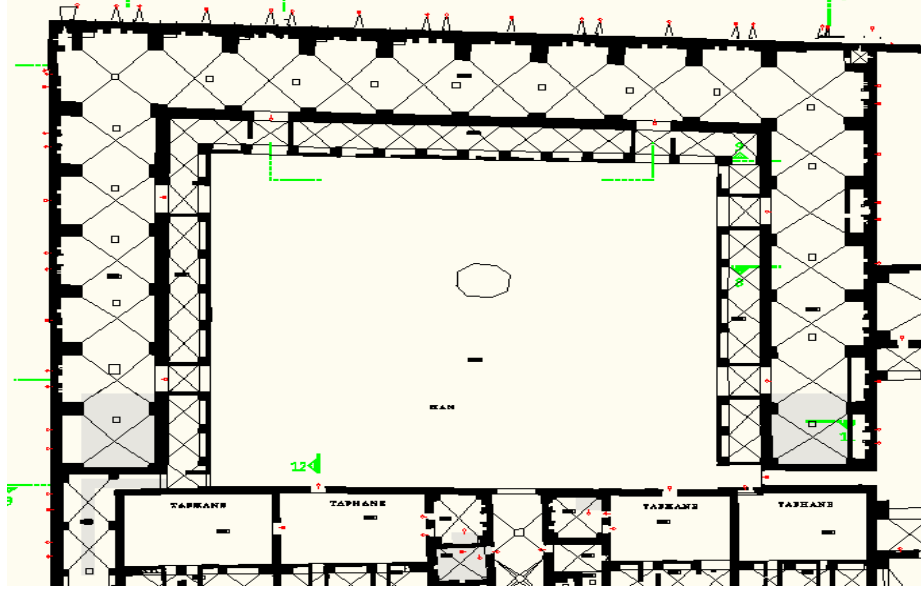
¹⁶⁰ Alishan, *Sissouan, ou l'Arméno-Cilicie*, s.496-497

¹⁶¹ Ergün; Terzi, *Adana Vilâyet Salnameler*, s.121, 184, 241,311, 403

¹⁶² COA, 233-78, 21.12.1265

¹⁶³ Cantay, *Osmanlı Menzil Kervansarayları*, s.82

¹⁶⁴ Işık, *Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi*

Şekil 5 Kervansaray Rölöve Planı (BOAZ Mimarlık)

Kervansaray, doğudan Anıt Sokak, kuzeyden İnönü Caddesi, güneyden imaret, batıdan ise tabhanelerle çevrilidir.

Fotoğraf 12 1967 Yılı Kervansarayın Kuzey Kanadı Onarımları (V.G.M.A)

Fotoğraf 13 1967 Yılı Kervansarayın Güney Kanadı Onarımları (V.G.M.A)

Fotoğraf 14 1967 Yılı Kervansaray ve Tabhane Onarımı (V.G.M.A)

Fotoğraf 15 1967 Yılı Kervansaray Revakları Onarımları (V.G.M.A)

Kervansaraya giriş, arastanın doğu duvarı ortasında yer alan bir taç kapıdan sağlanır. Oldukça yüksek tutulmuş abidevi taç kapı, silmelerle üç yönden sınırlandırılmıştır. Dikdörtgenin içinde yanlarda oturma kaidelerinin üzerinde yükselen sivri kemerli eyvan tarzı nişin içinde basık kemerli kapı açıklığı yer alır. Kapı açıklığı iki kanatlı saç kaplamadır. Kapıdan doğu-batı doğrultusunda uzanan 22 x 4,70 m boyutlarındaki dikdörtgen planlı koridora geçilir. Koridorun zemini taş kaplama, üst örtüsü eşit ölçülerde, tepe açıklığına sahip üç birim tonozla örtülüdür. Doğu ve batı uçtaki birimler çapraz tonoz, ortasındaki yıldız tonozdur. Yıldız tonozun ortasında sekizgen formlu, diğer ikisinde kare formlu fener açıklıkları vardır. Fenerlerin içlerinde metal parmaklıklar bulunur. Koridor, sivri kemerli bir açıklık ile kervansaray avlusuna açılır (Fotoğraf 16).

Fotoğraf 16 Kervansaraya Açılan Koridor (Doğudan Batıya Bakış)

Koridorun güney ve kuzeyine üçerden altı mekân yerleştirilmiştir. Bu mekanların vakfiyede adı geçen han bekçisine ait olduğu düşünülmektedir. Giriş tarafındaki karşılıklı ilk iki oda 4.85 x 5,45 m boyutlarında simetrik olarak düzenlenmiş olup basık kemerli birer kapı ve dikdörtgen formlu ikişer pencere ile koridora açılmaktadır. Tonoz örtülü odaların güney ve kuzey duvarları üzerinde birer ocak ve niş bulunmaktadır. Güneydeki odaya bitişik içten bağlantılı küçük bir mekân daha yer alır. Onun yanındaki oda L planlı,

basık kemerli kapılı, çapraz tonoz örtülüdür. Oda batıya doğru küçük bir mekân ile genişletilmiş ve güney duvarına bir niş açılmıştır. Koridorun kuzey tarafındaki ikinci mekân, çatıya çıkışı sağlayan beşik tonoz örtülüdür. Mekâna basık kemerli kapı açıklığı ile giriş sağlanır. Kapının içeri doğru açılması için sahanlık yay şeklinde kıvrılmıştır. Mekânın kuzey ucunda çatıya çıkışı sağlayan merdiven yer alır. Merdiven boşluğunun doğusundaki dikdörtgen planlı, çapraz tonoz örtülü oda, basık kemerli bir kapı ile koridora açılmaktadır. Odanın kuzey ve batı duvarı üzerinde birer nişe yer verilmiştir.

Koridorun doğusunda yer alan sivri kemerle, 2000 m²lik avluya geçilir. Avlunun doğusuna, üç yandan U planlı revakların her kanatta ikişer giriş bulunan, aralarında herhangi bir bölücü duvar olmayan tek parça kapalı bölümden meydana gelen kervansaray yer alır (Fotoğraf 17).

Fotoğraf 17 Kervansaray Avlusu

Avlu, kuzey ve güney cephelerinde on bir, doğu cephesinde on üç adet sivri kemerlerle birbirine bağlanan payelerin taşıdığı üzeri çapraz tonoz örtülü revaklarla kuşatılmıştır (Fotoğraf 18). Her ayak arası ortalama 2,80 m, iç mekân girişlerinin olduğu

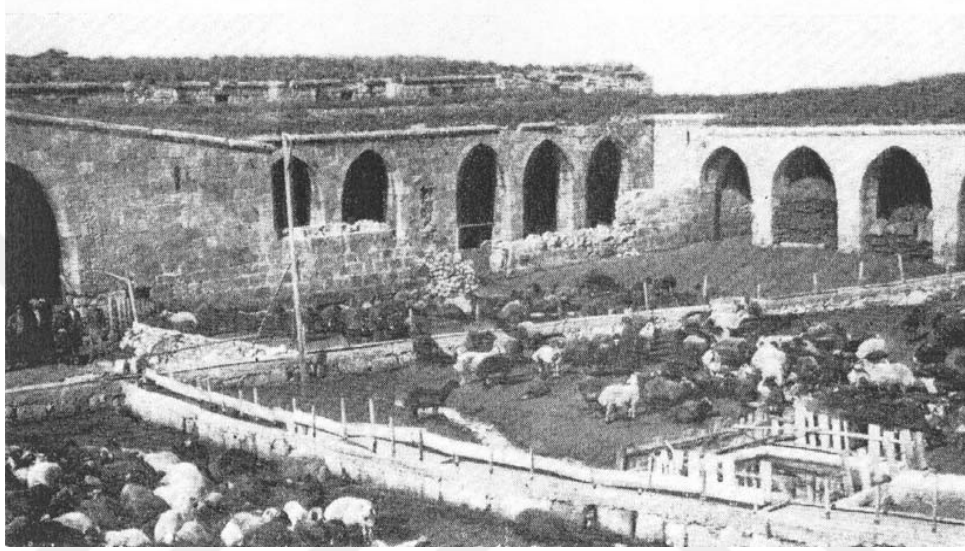
noktada 3.70 m'ye çıkmaktadır. Ayakların arasında, giriş açıklıklarının olduğu yerler hariç yaklaşık 0,90 m yüksekliğinde sekiler bulunmaktadır. Güney ve kuzey kanatlarda kapalı mekâna geçişi sağlayan giriş açıklıklarından başka, güney kanatta imarete, kuzeyde tuvalet birimine geçişi sağlayan girişler bulunur. Ayaklarının üstünden yükselen duvarlar profilli silme bloklar ile nihayetlenmektedir. Onarımlar sırasında cephelere çörlenler eklenmiştir.

Fotoğraf 18 Kervansaray Revak Dizisi

Avlunun batı cephesi, kuzey ve güney tabhane birimlerinin alçak avlu duvarları ve kervansaray ana giriş mekanının dış cephesinden ibarettir. Kervansaray avlusuna

girişin sağlandığı koridorun ve çevre odaların yer aldığı doğu-batı aksında konumlanmış yapının batı cephesi kırma çatılı ve sivri kemerli bir açıklığa sahiptir. Cephenin her iki yanında tabhane mekanlarına ait kemerli dikdörtgen formlu ince uzun tepe pencereleri bulunmaktadır. Tabhane avlu duvarın ortasında avlusunun kemerli giriş kapıları bulunmaktadır. Tabhane avlusunun duvarının tamamı vakıf onarımı sırasında kireç taşı kullanılarak inşa edilmiştir (Fotoğraf 19).

Fotoğraf 19 1944 Yılı Avlu Duvarı ve Günümüzdeki Durumu (Wimmel)

Avlunun ortasında, sekizgen planlı bir çeşme bulunmaktadır. Sekizgen çerçeveyi oluşturan taşlar birbirlerine demir kenetlerle bağlanmıştır. Kuzeyinde batı giriş kapısına yakın bir noktada, kare kaide üzerinde, daire ağızlı su kuyusu bulunur.

Kuzeybatı köşesinde, kervansarayın umumi tuvalet mekânına geçişi sağlayan yarı açık koridor bulunmaktadır. Koridorun revak kısmındaki duvar ayağında, diğer ayaklardan farklı olarak pah yapılmıştır. Belli aralıklarla vakıflar tarafından yapılan onarımlarda doğu giriş açıklığının etrafındaki bazı ayak ve tonozlar yeniden inşa edilmiştir.

Revaklar arkasında U formu kervansaray iç mekanları bulunmaktadır. Bu mekanlar bölüntüsüz tek bir mekân olarak inşa edilmiştir.

Kervansaray mekanlarının ilki doğu-batı yönünde konumlanan ve U planın güney kanadını oluşturan mekanıdır. Mekânın toplam boyutu 53.50 x 8,90 m'dir. Mekânın kuzey ve güney duvarlarında karşılıklı çıkan duvar ayakları, kendi içinde küçük birimler oluşturmaktadır. Güney duvarından ortalama 2 m ve kuzey duvarından da ortalama 0,55 m çıkan ayaklar, mekânın içinde toplam 7 birim oluşturlar (Fotoğraf 20). Her birim ortalama 5.80 x 9 m boyutlarındadır ve her birimi oluşturan duvar ayakları üzerinde fener açıklıkları bulunan çapraz tonozla örtülmüştür. Mekânın batı ucundan başlayan ilk birimi, kuzey ve batı yönünden sağır duvar, güney duvarında bir ocak, iki niş ve iki tepe penceresi bulunmaktadır. Ocak, zeminden 1,10 m yükseklikte başlayıp 2,21 m yüksekliğinde 1,10 m genişliğindedir ve üstteki iki sıradan sonra ocak üçgen şeklinde daralır. Ocağın iki yanında ocağın yaşmağı taşıyan profilli konsollar bulunmaktadır. Güney duvarında ocakların her iki yanında içte 0.54 x 1,02 m, 0.16 x 1,10 m boyutlarında dışarıya doğru daralarak cephede sonlanan birer tepe penceresi bulunmaktadır. Kervansarayın tüm mekanlarındaki birimlerin dış duvarlarında köşelere gelen kısımlar hariç, bir birim atlamak koşulu ile 1, 3, 5 ve 7'nci biriminde bir ocak, iki niş ve tepe pencereli düzen kullanılmıştır (Fotoğraf 21). Mekânın 2, 4 ve 6'nci birimlerinin güney duvarlarında ise iki niş ve üstte bir tepe pencereli düzen kullanılmıştır. 0.58 m x 1,05 m boyutlarındaki kemerli nişlerin ortasında ve tepede 0,57 m x 1,03 m boyutlarında dışa doğru daralan bir tepe penceresi bulunmaktadır (Fotoğraf 22). 3 ve 6'nci birimlerinin kuzey cephesinde 3,37 m eninde ve 3,96 m yüksekliğinde kemerli giriş açıklıkları bulunmaktadır. Bu açıklıklarda özgünde kapı kanadı olduğuna dair bir iz bulunmaz. Mekânın kuzey duvarı, kapı açıklıkları haricinde tümüyle sağırdır. Ancak, Vakıfların yapmış olduğu onarımlar sonucunda kapatılan özgün olmayan pencere ve duvar izleri hem içten hem de dıştan görülmektedir.

Fotoğraf 20 Kervansaray Güney Kanadı İçi

Fotoğraf 21 Ocak, Niş ve Tepe Pencereli Birimler

Fotoğraf 22 İki Niş ve Tepe Pencere Birimler

Doğu kanadı 76.90 x 8,95 m boyutlarındadır. Kervansarayın uzun kenarındır ve 10 birimden oluşmaktadır. Her birim güney duvarında görülen mimari eleman düzeninin aynısı, doğu duvarında tekrarlanmıştır. Güneydoğu köşeden başlayarak 2, 4, 6, 8 ve 10'uncu birimlerde bir ocak, her iki yanda kemerli niş ve iki tepe pencere düzeni vardır. 1, 3, 5, 7 ve 9'ncü birimlerinin doğu duvarında ise sivri kemerli iki niş ve nişlerin ortasında tepe pencere açıklığı kullanılmıştır. Bu kanadın birinci birimi (güneydoğu köşe) ile kuzey kanadın 7'nci birimi (kuzeydoğu köşe) diğer birimlerden farklı olarak, güneydoğu ve kuzeydoğu köşelerde 1.55 x 1,55 m boyutlarında kare planlı çapraz tonoz örtülü küçük birer mekân bulunmaktadır. Mekânların dış duvarlarında 0.58 x 1,17 m boyutlarında dışarı doğru daralarak açılan pencereler bulunur. Mekânın içine doğru 0,81 m eninde zeminden 1,50 m yükseklikte dikdörtgen formda kapı açıklığı bulunmaktadır. Bu iki birim yayınlarda tuvalet olarak belirtilse de bunu kanıtlayacak su ve gider izine rastlanmamıştır. 3 ve 8'inci birimlerinin batı cephesinde 3,40 m eninde ve 3,90 m yüksekliğindeki kemerli giriş açıklıkları yer alır. Her iki açıklıkta da kapı kanadı olduğuna dair bir iz yoktur. Mekânın 2, 4, 5, 6, 7 ve 9'uncü birimlerinin batı duvarı tümüyle sağırdır.

Kervansarayın güney ve doğu cephesi mekanlarının güney ve doğu duvarlarındaki mimari eleman düzeni kuzey cephesinde de tekrar edilmiştir. 7 birimlik mekânın kuzeydoğu köşeden başlayarak 2, 4 ve 6'ncı birimlerinde bir ocak, iki niş ve iki tepe pencereli düzen kullanılmıştır. 1, 3 ve 5'nci birimde sivri kemerli iki niş ve nişlerin ortasında tepe pencere açıklığı kullanılmıştır. 7'nci birimin batı ve güney duvarı sağırdır. Kuzey duvarında iki tane tepe penceresine yer verilmiştir. 3 ve 6'nci birimlerinin güney duvarında sivri kemerli giriş açıkları bulunur.

Kervansaray avlusunun kuzeybatısında, kuzey revakın batı ucundan girilen 4.74 x 1,98 m boyutlarında üstü açık koridordan sonra ulaşılan, 13,95 m boyunda ve 5,00 m enindeki çapraz tonoz örtülü iki büyük bir küçük üç birimden oluşan umumi tuvaletlere ulaşılır (Fotoğraf 23). Plan olarak üç birim olan mekânın üst örtüsü iki birimdir. Küçük olan birimin üst örtüsü yanındaki büyük birimin örtüsü ile birleşerek tek bir birim oluştururlar. Tonozların üzerinde iki adet fener açıklığı bulunmaktadır. Tuvaletin doğu duvarı üzerinde bir açıklığa yer verilmemiştir, kuzey duvarı bir duvar ayağı ile ikiye bölünmüştür. Doğu, kuzey ve batı duvar üzerinde yatay döşenmiş pişmiş toprak künkler bulunmaktadır. Künkler duvardan 0,10 m çıkma yapmaktadır. Duvar içine gömülen künklerin yüzeyi sıvanarak kapatılmıştır. Doğu duvarda su teknesi veya yalak olduğunu düşündüren izler mevcuttur. Duvarın zemininde su toplama kaplarına benzer yek pare kesme taş bloklar vardır. Ancak zemin tümüyle yok olup toprak biriktiğinden bu bloklara bir anlam verilememiştir.

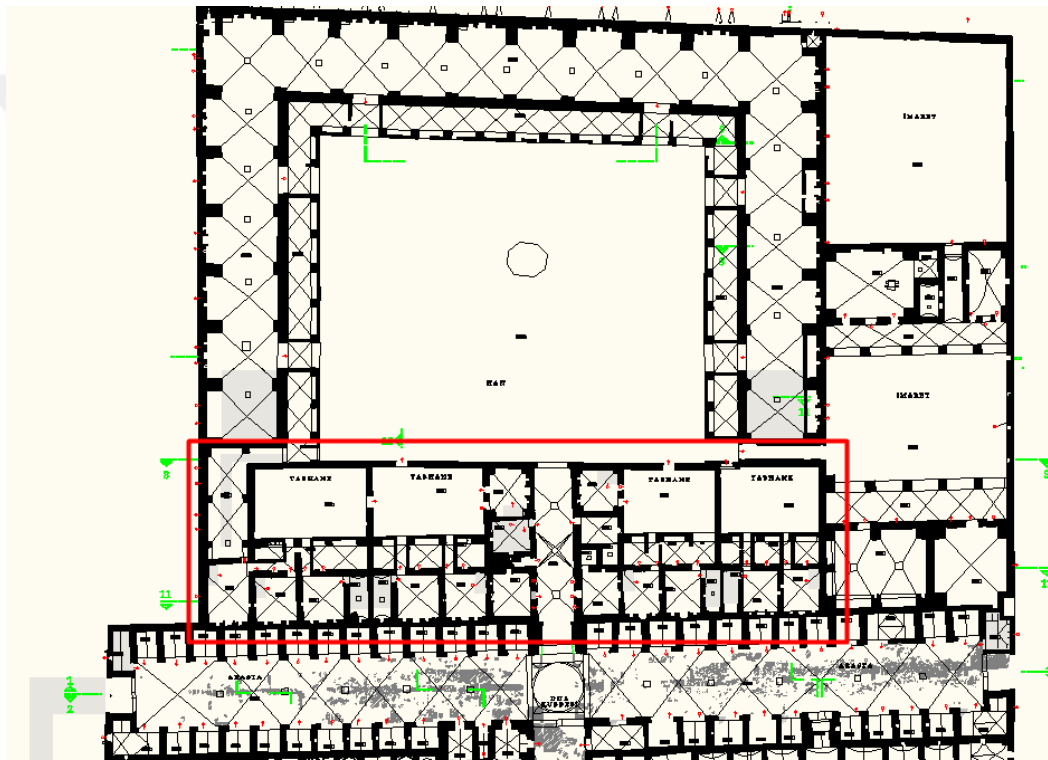
Batı duvarın güney köşesinde kervansaray tuvaletinden bir duvar ile ayrılmış tabhane avlusuna 0,82 m eninde ve 1,92 m yüksekliğinde kemerli bir kapısı olan tabhanenin özel tuvaleti yer alır. Bu mekânın güney duvarının zemininde ve duvar içinde pişmiş toprak künkler görülür. Zeminde ise diğer duvarlarda görülen su toplama amaçlı taş bloklar bulunmaktadır. Mekânın kuzey duvarında dört adet ve güney duvarında iki adet toplam altı adet dışa doğru daralan tepe pencereleri vardır. Zemini tümüyle topraktır.

Fotoğraf 23 Kervansaray Umumi Tuvaleti

7.3.Tabhaneler

Kervansaray bloğu içinde avlunun batısında, arastaya batıdan bitişik olarak konumlanan tabhaneler, kervansaraya geçişi sağlayan koridorun kuzey ve güney iki yanında simetrik planlı olarak yerleştirilmiş, kervansaray avlusundan bir duvarla iç avlulu özel daireler şeklinde mekanlardır. Tabhanelerin batısında arasta odaları, kuzeyinde İnönü Caddesi, doğusunda kervansaray avlusu ve güneyinde İmaret mutfağı ile çevrilidir (Şekil 6).

Şekil 6 Tabhane Rölöve Planı (BOAZ Mimarlık)

Arasta dükkanlarına doğru yaslanan, kervansaraya giriş koridorunun kuzey ve güney yanlarına ayrı kanat halinde inşa edilen bu mekanlar, her kanat kendi içinde simetrik düzenlemeyle ikiye ayrılmışlardır. Her birimin kendine has avlusu olan ikişer odadan oluşan ve önlerinde tek sıra revak dizisi bulunan mekanlardır. Her birimin ayrı girişleri vardır.

Kuzey tabhane bölümüne giriş, kervansaray avlusu arasında yer alan duvar üzerindeki kapıdan ulaşılmaktadır. Avlu iki birimden oluşur, doğu ve kuzey yönünde kervansaray ile ayıran avlu duvarı, güney ve batı yönlerinde tabhane odaları yer

almaktadır. Doğu duvarı üzerinde tabhanelerin ikinci birimine geçişi sağlayan kemerli kapı açıklığı bulunur.

Avlunun güneyinde dikdörtgen planlı çapraz tonoz örtülü avluya bir kapı ve bir pencere ile açılan odanın güney duvarında bir ocak ve iki yanında niş vardır. Mekânın doğu duvarında kervansaray avlusuna açılan bir tepe penceresi bulunur.

Avlunun batısında, kuzey ve güneyinde duvarlara, ortada iki bağımsız ayağa oturan üç sivri kemerli çapraz tonoz örtülü revak yer alır. Revakın arkasında kapı ve pencereler ile revaka açılan iki oda bulunur (Fotoğraf 24). Güney köşede dikdörtgen formlu, çapraz tonoz örtülü oda, bir kapı ve pencere ile revaka açılmaktadır (TB 11). Odanın batı duvarı üzerinde bir ocak ile iki yanında birer niş, kuzey duvarında bir niş bulunmaktadır (Fotoğraf 25).

Fotoğraf 24 Tabhane Revak ve Odaları

Revakın kuzeyindeki dikdörtgen formlu, çapraz tonoz örtülü oda (TB 10), güney oda gibi bir kapı ve pencere ile revaka açılmaktadır. Batı duvarında bir ocak ile iki yanında kemerli nişler bulunurken, güney duvarı sağırdır. Kuzey duvarında bir kapı ile odaya açılan, dikdörtgen formlu tonoz örtülü mekân bulunur. Bu mekânın batı duvarında

kemerli niş yer alır. Nişin bulunduğu köşede duvar içinde pişmiş toprak künkler bulunur. Bu mekânın odaya ait yıkanma mahalli veya tuvalet olduğu düşünülmektedir.

Fotoğraf 25 Tabhane Odası İçi

Kuzey tabhane ikinci birimi bir avlu etrafına dizilmiş odalardan oluşmaktadır. Ancak yan birimden farklı olarak, odalar avlunun sadece batısına sıralanmıştır. Tüm tabhane birimlerimde olduğu gibi üç oda, bu odaların açıldığı revak ve revakın açıldığı bir avludan ibarettir. Güneydeki iki mekânın simetriğidir. Kuzeybatı köşede yer alan (TB 03) odasına revak içinden ve kervansaray tuvaletinden basık kemerli kapılarla ulaşılır. Batı duvarında bir ocak ve iki niş, kuzey duvarında bir mazgal pencere bulunur. Kömürcüoğlu'nun çiziminde bu mekân yıkanma alanı olarak gösterilmiştir.

Güney tabhane, kervansaray avlusundan birer kapı ile girilen kareye yakın dikdörtgen planlı avluların batısında çapraz tonoz örtülü revakların gerisinde birer kapı ve pencereyle revaklara açılan, içlerinde ocak ve nişler bulunan mekanlardır. TB 10 ve TB 11 odalarındaki gibi kuzey ve güneylerinde duvarlarında yıkanma mahalli ve tuvalet bulunur. Kuzey biriminden farkı, güney tabhanelerde her birimin girişi ayrı ve TB 03 mekânı gibi mekân yoktur.

7.4.İmaret

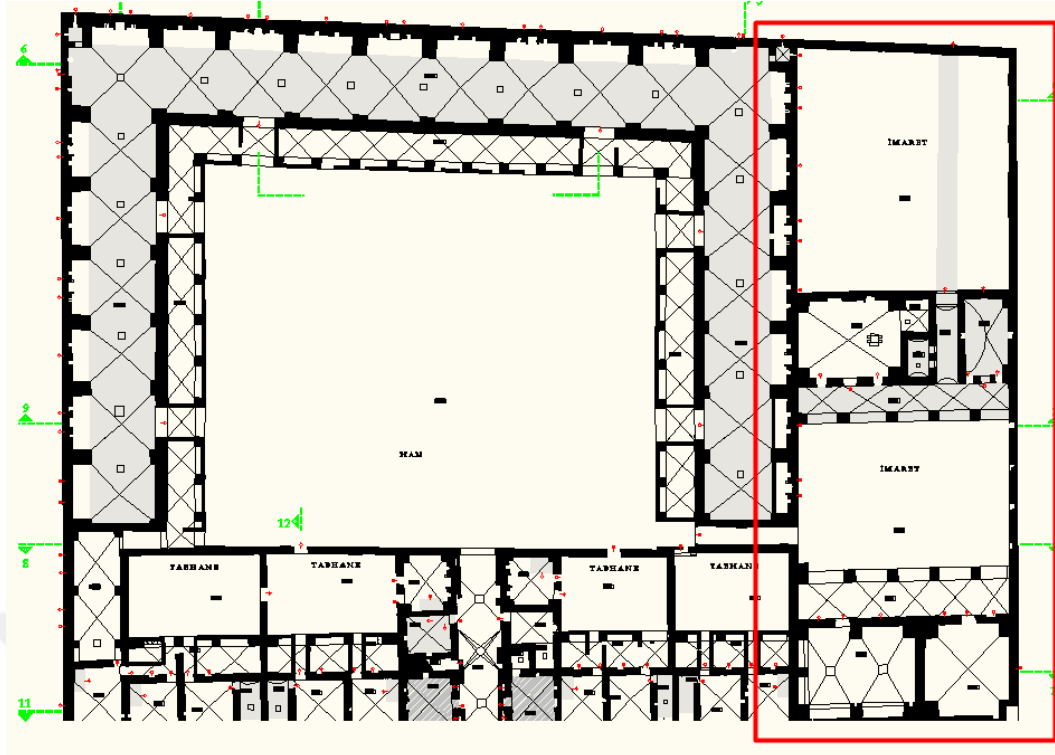
Külliyenin güneydoğu köşesinde yer alan imaret, Sokullu'nun vakfiyesinde, üç yerde yaptırdığı imaret-i amire ve ziyafethane-i fahire inşa ettirdiğinden bahsetmektedir. Bunlardan biriside “*Halep yakınında Payas Kalesi civarında bina ettirdikleri camii şerife bitişik*”¹⁶⁵ diye tarif edilmektedir. İmaretin işleyişi, çalışanların sayısı ve aldıkları ücretler ile imarettten faydalananacakların kimler ve hangi yemeklerin pişirileceği detaylı bir şekilde belirtilmiştir.

Birçok seyyah ve gezginin külliye ve yapıları hakkında bilgi verir iken imaret ile ilgili Evliya Çelebi dışında bilgi verene rastlanmamıştır. Evliya Çelebi, Sokullu'nun başka yerlerde yaptırdığı hayratlarına da uğradığını ama hacıların geçiş yerinde olan Payas'taki hayratlarının en gerekli ve önemlisi olduğunu¹⁶⁶ belirtir.

İmaret, külliyenin güneydoğusunda 24,00 m x 74,00 m ölçülerinde, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı parsel üzerine, iki avlulu, iç avlunun doğu ve batısına revaklar arkasına yerleştirilmiş farklı boyutlardaki dört birimlerden oluşmaktadır. Kuzeyinde kervansaray ve tabhane, batısında arasta, doğu ve güney cepheleri sokaklarla çevrilidir (Şekil 7).

¹⁶⁵ Çam, Rahman, Bosna Hersek Vakfiyeleri, s. 1757; Polattaş, Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri, s.290; Bayraktar, Vakfiye ve Muhasebe Defterleri Işığında Hatay Vakıfları, s.353

¹⁶⁶ Evliya Çelebi Mehmed Zilli İbn-i Derviş, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, s.43; Kahraman, Dağlı, Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, s.62

Şekil 7 İmaret Rölöve Planı (BOAZ Mimarlık)

İnşa malzemesinde ağırlıklı olarak düzgün kesme taş kullanılmış, dolgu malzemesi olarak da moloz taş yer verilmiştir. İçten tonozla örtülü birimler, dıştan kurşun kaplı kırma çatı ile örtülüdür. Çatı üzerinde imaret birimlerinin bacaları ve aydınlatma fenerleri, mutfaktaki havalandırma bacalarının kaideleri yer alır.

Yapının iki girişi bulunur. İlk giriş doğu cephesinde sokaktan ön avluya açılan bir kapı, ikinci giriş ise iç avlunun kuzeyinde tabhane ile kervansarayın birleştiği köşede yer alır.

Yapıya giriş imaretin doğusunda Anıt Sokak'tan 26 m x 22 m boyutlarındaki basık kemerli bir kapı ile sağlanır (Fotoğraf 26). 2013 restorasyonuna kadar bu kapının içi moloz taş malzeme ile doldurularak kullanıma kapatılmıştır. Bu kapı bu yüzden yayınlarda araştırmacılar tarafından ikinci kapı olarak adlandırılmıştır. Külliye kalan misafirler ve öğrenciler dışında çevrede yaşayan ihtiyaç sahiplerinin rahatlıkla giriş çıkış yapabilmeleri için bu kapıya yer verilmiş olması muhtemeldir. Dikdörtgen planlı avlunun kuzeyi kervansarayın güney kanadı, batıda imaretin doğu mekanlarına, doğu ve güney cepheleri sokakla sınır oluşturan duvarlarla sınırlıdır. Bu duvarlar kesme taş üzeri siyah bazalt taşları ile örülerek dendanlar oluşturulmuştur (Fotoğraf 27).

Fotoğraf 26 İmaret Dış Kapısı

Fotoğraf 27 İmaret Dış Avlusu

İki avlu arasında geçiş, doğu mekanları arasında basık kemerli kapıdan geçilerek 10 m x 2,30 m boyutlarında tonoz örtülü koridor ile sağlanır. Kapının ön avluya bakan açıklığının koridorun içine doğru duvarında kapı kanadının girmesi için bir dış açılmıştır. Bu dış, imarete geçişleri kontrol etmek için ayrı bir kapının var olduğunu göstermektedir.

Bu koridordan dikdörtgen formlu iç avluya ulaşılır. İmareti oluşturan mekanlar iç avlunun doğu ve batı cephelerine karşılıklı olarak yerleştirilmiştir ve bu iki cephesinde revaklar bulunur. Güney ve kuzey cephelerde revak bulunmaz. Güney cephede ritmik olarak açılmış pencere açıklığı gibi dört adet niş bulunur. Kuzey cephe, kervansarayın güney duvarıdır. Bu cephe üzerinde imaretin ikinci kapı açıklığı ve kervansarayın güney cephesinde mazgal formlu üç açıklık yer alır. İkinci kapısı avludan kapı kanadı olmaksızın sivri kemerli açıklığı bulunur. Koridorun doğu ve batı yönleri sağırdır. Kervansaraya açılan kuzey bitimi basık kemerlidir. Kapı kemerinin doğu duvarında kapı kanadının girmesi için bir dış açılmıştır. Koridorun üst örtüsü beşik tonoz, zemini kireç taşı kaplamadır (Fotoğraf 28). Avlunun doğu ve batı cephelerinde bulunan revaklar karşılıklı ve simetrik olup, kesme taştan örülmüş kalın ayaklar tarafından taşınan sivri kemerli ve beş bölümlüdür. Revaklar çapraz tonozlarla örtülüdür (Fotoğraf 29). Avlusunun zemininin tamamı toprak örtülüdür. İmareti oluşturan mekanlardan mutfak ve yemekhane (mekel) batı cephesine, fırın, tuvalet ve yönetici odası doğu cephesine yerleştirilmiştir.

Fotoğraf 28 İmareti ile Kervansaray Arasındaki Geçiş

Avlunun kuzeybatı köşesinde, güney-kuzey doğrultuda dikdörtgen planlı mutfağa giriş, avlunun batı cephesinin kuzeyindeki basık kemerli bir açıklıktan sağlanmaktadır. Dikdörtgen şekilli bir plan şemasına sahip olan bu bölüm, iki büyük çapraz tonozla örtülüdür ve tonozların üzerinde birer adet kare formulu aydınlık feneri yer almaktadır. Duvarlar sıvasız, üst örtü ise beyaz sıvalıdır. Mutfakın doğu duvarında, basık kemerli

giriş açıklığının iki yanında dikdörtgen planlı iki pencere açıklığı, kuzey ve batı cephelerde ikişer ocak nişi yer alır. Ocak nişleri, cephenin ortasında bulunan kare kesitli kesme taş payelerin iki yanında bulunan basık kemerli açıklıklardır. Mutfağın kuzey cephesi batı cephesine göre kısa olduğu için bu cephede bulunan ocaklar batı cephede bulunan ocak nişlerinden daha küçüktür (Fotoğraf 30). Ocak nişlerinin ortasında daralarak yükselen bacalar vardır. Ancak bu bacalar orijinal hali ile günümüze ulaşmamıştır. Kömürcüoğlu'na ait rölöve çiziminde (Şekil 2) üç adet büyük baca görülür. Bu bacaların ikisi kuzey cephedeki ocakların, biri ise batı cephedeki bacalarıdır. Ancak bacalar orijinal şekliyle günümüze ulaşmadığından, restorasyonlarda kısa tutulmuştur. Mutfağın güney cephesi ise herhangi bir açıklık barındırılmadan yalın bırakılmıştır.

Fotoğraf 29 İmaret Avlu Revakları

Fotoğraf 30 İmaret Mutfağı

Avlunun güneybatı köşesinde mutfağın güneyinde yemekhane yer almaktadır. Yemekhaneye giriş, doğu cephesindeki basık kemerli bir açıklıktan sağlanmaktadır. Kare planlı mekânın üzeri çapraz tonoz örtülüdür. Doğu cephe basık kemerli bir kapı ve iki dikdörtgen planlı pencereler ile avluya açılır. Kuzey ve batı cepheler sağır bırakılmış, batı cephenin güney ucunda dikdörtgen planlı bir niş bulunur. Güney cephesinde dikdörtgen planlı bir tepe penceresi ile dışa açılır. Kesme taştan inşa edilmiş yapının üst örtüsü beyaz renge boyanmıştır.

İmaretin doğusunda bulunan mekanlar ise güneyden kuzeye doğru; kiler, ön avluya geçiş koridoru, tuvalet ve fırındır.

Avlunun güneydoğu köşesinde kiler yer alır. Doğu-batı doğrultuda dikdörtgen planlı girişi batı cepheye açılmış basık kemerli kapı ile sağlanmaktadır. Avluya bakan batı cephesinde kapının iki yanında dikdörtgen planlı birer, doğu cephesinde bir pencere açıklığı yer almaktadır. Kuzey ve güney cephelerinde karşılıklı denebilecek şekilde birer nişe yer verilmiştir. Mekân çapraz tonoz örtülüdür (Fotoğraf 31).

Fotoğraf 31 İmaret Doğu Birimleri

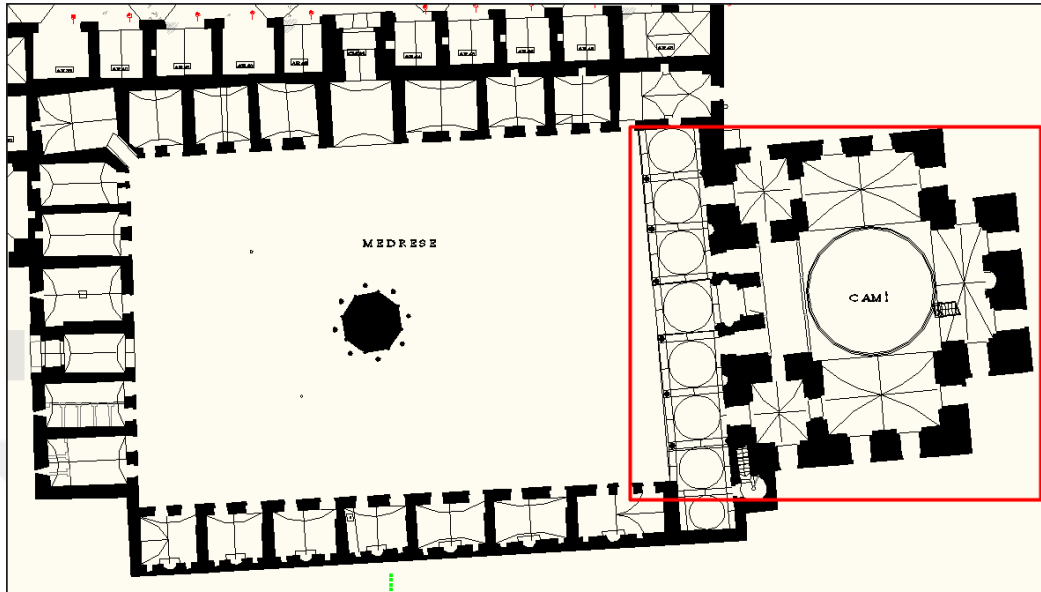
Kilerin kuzeyinde ön bahçe ile irtibatı sağlanan koridorun fırına bakan duvarında tuvalet birimine yer verilmiştir. Dikdörtgen şekilli basık kemerli iki ayrı açıklıktan giriş sağlanan dikdörtgen şekilli mekân iki kare formlu aydınlatma deliği bulunan beşik tonoz örtülüdür.

Avlunun kuzeydoğu köşesinde dikdörtgen planlı fırın yer alır. Batı cephesindeki basık kemerli açıklıktan giriş sağlanan bölüm kareye yakın bir plan şemasına sahiptir ve çapraz tonoz örtülüdür. Tonozun güneyinde, bir aydınlatma feneri yer almaktadır. Kuzey cephesi sağır, doğu cephesinde iki niş vardır. Güneydoğu köşede dikdörtgen planlı ve çapraz tonoz örtülü, üzerinde bir baca deliği bulunan derin bir niş bulunur. Ayrıca içerisinde dairesel şekilli tuğla temel izleri görülür. Tüm bu izler bu bölümün bir fırın ait izler olduğunu göstermektedir.

7.5.Cami

Cami, külliye'nin güneybatı köşesinde, arastan'ın batı tarafına bitişik olarak konumlanmıştır. Kuzeyde, dikdörtgen planlı avluyu üç yandan hângâh, batıda kalenin hendeği, güneyde ise boş bir alan çevrelemektedir. Yapı, dikdörtgen planlıdır. Son cemaat

mahalli asimetrik bir plan gösterir. Silindirik gövdeli minaresi ise kuzeybatı köşede yer alır (Şekil 8).

Şekil 8 Cami Rölöve Planı (BOAZ Mimarlık)

Sokullu'nun vakfiyesinde “Payas Kalesi yakınında şerif bir cami”¹⁶⁷ ve Tuhfet ül-Mi'marin de “cami”¹⁶⁸ olarak kaydedilmiştir. Birçok gezgin ve seyyahın ilgisini çekmiş olan camiden en ayrıntılı olarak Evliya Çelebi:

“Hâna yakın bir câmii vardır ki İstanbul'da Silivrikapısı dâhilindeki İbrâhîm Paşa câmiine benzerdir. Uzunluğu ve genişliği seksen ayaktır. Haremi şirin süslü, şehrin en güzel ve en büyük camisi olduğundan cemaati çoktur. Avlusun ortasında bir şebekeli havuzu vardır. Etrafında abdest muslukları, selsebil gibi gece gündüz akar. Bu havuzun etrafı çeşit çeşit turunc ağaçlarıyla bezenmiştir... Caminin iki kapısı var. Biri kibleye açık avlu kapısıdır. Sol kapı dut ağacına bakmaktadır. Ve caminin mihrâbı ve minberi gâyet sanatlıdır. İçi gayet aydınlık, nur dolu bir kubbe örtülüdür. Bunda olan kafesli tunç pencerelerin sedefkarî kapakları, tepe ve küçük camları başka bir yerde yoktur. Parlak güneşin ışıklarının parıltısı vurdukça caminin içi ışıklanır aydınlanır. Kürsüsü, müezzin mahfili iki katlıdır. Şamdan, yağ kandilleri, türlü türlü avizeler, ipek halılar başka camide

¹⁶⁷Çam, Rahman, *Bosna Hersek Vakfiyeleri*, s. 1756; Polattaş, *Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri*, s.289; Bayraktar, *Vakfiye ve Muhasebe Defterleri Işığında Hatay Vakıfları*, s.353

¹⁶⁸ Kuran, *Mimar Sinan*, s.250, 263

yoktur. Külliye'nin kâgir olan bütün binaları tamamen mavi saf kurşun örtülüdür”¹⁶⁹ diye bahsetmektedir.

İki yapı tarafından kullanılan revaklı avlu, kuzey-güney doğrultuda arastaya paralel uzanır. 1843 yılında Sisouan¹⁷⁰ tarafından çizilen gravürde (Şekil 9) avlunun dört yanı revaklarla çevrilmiş olduğu görülür. 14 Nisan 1905 yılında Payas'ı ziyaret eden Gertude Bell, “harap halde Arap tipi cami”¹⁷¹ olarak, Lanckoroński 1883'de ziyaretinde “çarşının, kalenin ve caminin karakteristik silüeti son derece etkileyicidir” (Fotoğraf 32)¹⁷² diye bahsederler. Adana Salnamelerinde “biri kale diğeri doğruca bedesten içine açılan iki kapı dahilinde bir medrese ile bir kubbe üzerine kurulu düzgün görünümlü bir cami mevcut ve mamur olup halen cuma, bayram ve vakit namazları eda olunmaktadır”¹⁷³ diye söz edilir.

Cami çeşitli onarımlarla günümüze ulaşmıştır. Yapının ilk tamiri Payas Kaymakamı Veysi Efendi tarafından 1865 yılında, ikincisi halkın yardımları ile 1902 yılında¹⁷⁴ gerçekleştirilmiştir. Cumhuriyet Döneminde 1964 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından başlatılan onarımda, caminin içi elden geçirilmiş, kubbe kurşun taklidi rabiz telli kurşun taklidi şap kaplanmıştır. 1982 yılında son cemaat yeri ve minaresi tamamlanmıştır. 2006 yılında hângâh ile birlikte restore edilmiştir.

¹⁶⁹ Evliya Çelebi Mehmed Zilli İbn-i Derviş, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Dersaade İkdâm Matbaası, Cilt 3, 1314, s.42,43.44; Kahraman, Seyit Ali; Dağlı, Yücel, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Konya- Kayseri- Antakya- Şam- Urfa- Maraş- Sivas- Gazze- Sofya- Edirne*, Cilt 3, Kitap 1, YKY, İstanbul, 2006, s.60, 61, 62,63

¹⁷⁰ Alishan, Ghewond M., Sissouan, ou l'Arméno-Cilicie description géographique et historique, avec cartes et illustrations, traduit du texte Arménien, publié sous les auspices de Son Ex. Noubar pacha, Venise-S. Lazare, 1899, s.496-497

¹⁷¹ Bell, Gertrude, <https://gertrudebell.ncl.ac.uk/l/gb-1-1-1-1-15-15> (Erişim: 29.03.2024, 14.55)

¹⁷² Lanckoroński, Karl, Ein Ritt durch Kilikien: aus dem winterlichen Afrika, Wien, 1888, s.63-64

¹⁷³ Ergün; Terzi, *Adana Vilâyet Salnameler*, s.121, 184, 241, 312

¹⁷⁴ COA, DH.MKT. 499-42, H. 29.01.1320

Şekil 9 1843 Yılı Sisouan Tarafından Çizilen Gravür (Alishan)

Fotoğraf 32 1883 Yılı Görünüşü (Lanckoroński)

06. 02. 2023 ve 1872 yılında Antakya şiddetli bir depremle sarsılmış, şehir surları yıkılmış, köprüler çatlamış ve birçok insan ölmüştür¹⁷⁵. Bu deprem sırasında bu yapının

¹⁷⁵ Sarıköse, Selma Turhan, *XIX. Yüzyılda Çukurova'da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), T.C. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Konya, 2013, s.57

revakları yıkılmış olmalıdır. 1982 yılında revakları yıkık durumda iken, caminin son cemaat yeri olarak kullanılan güney revak onarılmıştır.

Cami, güney cephesi dışa taşırılmış, doğu-batı doğrultusunda tek kubbeli merkezi plan şemasına sahip, kuzeyinde sekiz birimli son cemaat mahalli ile kuzeybatı köşesinde silindirik gövdeli tek şerefeli minareden oluşmaktadır. Harime son cemaat yerinin mihrap ekseninde açılan bir kapıyla girilir. Orta mekânın üzeri güneyde beden duvarlarına, kuzeyde iki ayağa oturan, pendentiflerle geçilen sekizgen kasnaklı kubbeyle örtülüdür. Kubbe dışında kalan alanlar çapraz tonozlarla örtülmüştür (Fotoğraf 33). Kuzey duvarı ile ayaklar arası ise iki katlı birer oda şeklinde değerlendirilmiş olup alt katları çapraz tonozla, üst katları pendentiflere oturan kubbeler ile örtülmüştür. Bu odalar birer pencereyle son cemaat yerine ve harime açılır. Bu odaların üzerinde ikinci kat oluşturulmuştur. Üst katlara minare kapısından çıkılarak duvar içinden bir koridor aracılığıyla ulaşılmaktadır. Bu mekanlar kuzeylerindeki kapılar ile koridora açılmaktadır. Sonradan merdiven yerleştirilerek iki katlı hale dönüştürülen kuzey eyvanından çıkış sağlanır. Kuzey eyvanının üst katı ise mahfil olarak değerlendirilmiştir (Fotoğraf 34). Güney eyvan içine mihrap ve minber yerleştirilmiştir.

Fotoğraf 33 Yan Eyvanların Üst Örtüsü

Fotoğraf 34 Cami Mahfili

Harimin kuzeyinde yer alan avlunun güney revak dizisi caminin son cemaat yerini oluşturmaktadır. Sisouan¹⁷⁶ tarafından çizilen gravür ve yapı üzerindeki izlere göre 1982 yılındaki onarımda, altı birim kubbe, ikisi ise tonoz olacak şekilde asimetrik planlı olarak ayağa kaldırılmıştır. Son cemaat yerinin kuzeybatıya bakan duvarında sivri kemerli açıklık kaleye doğru açılır.

Kaidesi kuzeybatı köşede, dışa taşkın olarak inşa edilen minare, tek şerefeli olup yakın tarihlerde onarım görmüş, şerefesi ve külâhıyla tamamen yenilenmiştir.

Caminin dış görünümü ise, örtü sisteminde harimin orta mekanını örten çokgen kasnaklı kubbe dikkati çeker. Sekizgen olarak biçimlenen kasnağa sekiz sivri kemerli pencere, kubbeyi dıştan destekleyen sekiz payanda kemeri atılmıştır. Örtü sisteminde, üst kat köşe odalarının kubbeleri de göze çarpar. Kuzey cephe, caminin giriş cephesi olup, altı sütunun taşıdığı sivri kemerlerle taşınan yedi büyük açıklıktan oluşmaktadır. Bu birimlerin üstü pendentifler üzerine oturan kubbelerle örtülmüş, sütun ve duvarlarla desteklenen sivri kemerle bölünmüştür. Taç kapının önündeki kare alan daha büyük bir kubbe ile örtülüdür. Revak, avlu zemininden yükseltilmiştir.

¹⁷⁶ Alishan, Ghewond M., Sissouan, ou l'Arméno-Cilicie description géographique et historique, avec cartes et illustrations, traduit du texte Arménien, publié sous les auspices de Son Ex. Noubar pacha, Venise-S. Lazare, 1899, s.496-497

Kuzey cephe, caminin giriş cephesidir. Cephe üzerinde ortada bir ta kapı, iki yanında, mihrabiye nii ile dikdörtgen formlu ve basık kemerli, demir parmaklıklı pencereler ile üstünde mazgal pencereler yer alır. Mazgal pencereler, kuzey duvarı içinden mahfile çıkan katın merdivenlerine açılmaktadırlar. Kuzey cephenin batı tarafında dikdörtgen bir çerçeve içine yerleştirilmiş ve üzeri beyaz, pembe ve siyah mermer malzemeli basık kemerli kapı yer alır (Fotoğraf 35).

Doğu ve batı cepheleri neredeyse birbirinin simetrisidir. Cephelerde iki sıra karşılıklı pencereler vardır. İkisi altta iki üstte dikdörtgen formlu, sivri kemerli boşalma kemerli, demir parmaklıdır. İkinci sırada mahfile açılan düz lentolu, diğeri basık kemerli ve alçı dışlıklı pencereler yer alır (Fotoğraf 36-37).

Fotoğraf 35 Cami Kuzey Cephesi

Güney cephesi simetrik bir düzene sahiptir. Dışa taşıntılı mihrap eyvanı, doğu ve batı cephelerine benzer şekilde iki sıra pencereye yer verilmiştir. Alt sıra pencereleri doğu ve batı pencereleri gibi, üsttekiler dairesel formlu, alçı dışlıklıdır (Fotoğraf 38).

Fotoğraf 36 Cami Batı Cephe

Fotoğraf 37 Cami Doğu Cephe

Kuzey cephede harime açılan taç kapı, pembe, beyaz ve siyah mermerlerin dönüşümlü olarak tekrarından meydana gelen ters “U” formunda, zeminden başlayıp çerçeve üst kısmında kavsara kuşatma kemerini oluşturmakta ve kavsara kuşatma kemerinden itibaren daralarak devam etmiştir. Giriş açıklığının dış kenarlarına kaideler

üzerine oturan silindirik kesitli düz yüzeyle sütüncelere oturmaktadır. Sütüncelerin başlıkları iç içe geçmiş badem formların merkezinde mukarnas dişleri şeklinde süslenmiştir. Mukarnaslar üzerinde bir merkezden çıkıp iki yöne doğru açılan yapraklı dal motifleri ile aralarda stilize tek yapraklar, stilize palmet motifleri ile tezyin edilmişlerdir. Taç kapı nişinin iki yanına yerleştirilmiş yan nişler mukarnas kavsarlı beşgen kenarlıdır. Kavsara dört sıra mukarnas sıralarıdır. Alt sıra mukarnasları yarım yıldız planlı bademler aşağıya doğru uzatılmıştır. İkinci sıra, ikili badem formlarından oluşur. Bademlerin tepe noktalarında bulunan tek üçgenlerden meydana gelir. Üçüncü sıra; tek yüzlü bademlerden teşkil olunmuştur. Dördüncü sıra, on köşeli tepelik ile sonlanır. Sivri kemerli kavsara içinde yer alan kavsara sekiz sıra mukarnas dolguludur. Alt sırada, orta ekseninde, köşelerde ve kavsara ağzında yarım yıldız planlı konsollardan meydana gelmektedir. Konsolların alt uçları aşağıya doğru uzatılarak zikzak motifli birer küçük küre bağlandırmıştır. İkinci sıra, köşelerde ve kavsara ağzında iki yüzlü bademler oluşturulmuştur. Orta eksenindeki konsollar köşelere göre öne doğru taşma yapmaktır. Konsol araları yüzeysel nişler şeklindedir. Üçüncü sıra, köşelerde ve kavsara ağzında yer alan iki yüzlü badem, orta etrafındaki yelpaze formu, kalan bölümlerde bakışımli iki badem biçiminin üst tarafına doğru derin nişler yer almaktadır. Bu nişlere beş kollu yıldız planlı sarkıt yuvaları yer alır. Dördüncü sıra; öne doğru taşma yapan yarım yıldız planlı konsollar ile içe doğru derinleşen köşelerde ikili ve üçlü bademlerden meydana gelmektedir. Beşinci, altıncı sıralar; ikili üçlü badem grupları oluşturmuştur. Yedinci ve sekizinci sıralar; tek üçgenler ve sekiz köşeli yıldız planlı tepe nişi ile son bulur. Taç kapının basık kemer ve söveden oluşmaktadır. Giriş açıklığı siyah, gri ve kırmızı renkli üç taş malzemenin dönüşümlü olarak zıvanalı şekilde düzenlenmiştir. Basık kemerli kapının içinde ahşap malzemeli iki kanatlı kapı yer alır (Fotoğraf 39).

Fotoğraf 38 Cami Güney Cephe

Fotoğraf 39 Cami Taç kapısı

Harimin güney eyvanı içinde giriş ekseninde bulunan mihrap, taş malzemeli, renkli mermer ile kaplı, harim içine doğru hafif taşıntı yapan dikdörtgen formlu mukarnas kavsaralıdır. Niş derinliği duvar kalınlığı içinde kalmaktadır. Mihrabın sol kanadı sağ kanadından daha geniştir. Sağ kanat minber yerleştirmek için kesilmiştir. Yüksek bir oturtmalık üzerinde yükselen yarım daire planlı niş, dört adet düz yüzeyli mermer kaplama ve beş adet sathi niş ile hareketlendirilmiştir. Niş duvarından hafif çıkıntılı olan

beyaz renkli düz yüzeyler düşey panolar, yukarı doğru kademeli olarak genişleyen yüzeyssel başlıklarla sonlanarak adeta birer gömme sütun etkisi oluşturmaktadır. Bunların arasında ve dışında kalan sathi niş yuvaları dış kenarlarda siyah, içte pembe renkte mermerlerle kaplanmıştır. Nişten kavsaraya geçişi, oturtmalığı simetrik şekilde tekrarlayan kavsara eteği sağlamaktadır. Kavsara, yedi sıra mukarnas dizisinden meydana gelir. Kavsara, mukarnas profil ile hareketlenen yüksek sivri kemerlidir. Mukarnas alttan birinci sıra ile altıncı sıra aralığındaki bölümleri sivri kemerli yuvalar şeklinde ele alınmıştır. En üstteki yedinci sıra ise sekiz dilimli yivden oluşan bir tepelik ile son bulmaktadır. Bu tepelik, kendi içinde üstten teğet yüksek sivri kemer biçiminde düzenlenmiştir. Mukarnaslı kavsara, dıştan bir sivri kemerle kuşatılmış, kemer alını bir sıra siyah mermer kaplamayla vurgulanmıştır. Buna birleşen aynı renkten bir sıra kaplama, sağda ve solda yatay yönde bir miktar devam ettirildikten sonra düşey yönde, yukarı doğru uzatılmış ve yatayda birbirine bağlanarak kavsara çerçevesini üç yönden dolanan bir çerçeve oluşturmuştur. Mukarnas kavsaranın sivri kuşatma kemeri ile çerçevenin üst yatay kuşağı arasında kalan boşluk, siyah mermerden bir düğüm motifıyla doldurulmuştur. Mihrabın sol kanadında bir hadisi şerif yazılı kitabe bulunur. Mihrabın yan kanatları, ardışık olarak dizilen siyah, pembe ve beyaz renkli mermer sıralarıyla kaplanmıştır. Daha geniş olan sol yan kanatta, kuşatma kemerini çevreleyen alanın dışında pembe ve beyaz renklerde mermer kaplama devam ettirilmiştir. Kuşatma kemeri ve solundaki daha dar olan ikinci kemer siyah renkli mermerle bir düğüm motifi oluşturulmuş, bunların aralarında kalan alanlar beyaz renkli mermerle kaplanmıştır. Tepelik iki sıra mukarnas dizisinden oluşmaktadır (Fotoğraf 40).

Caminin kuzeybatısında, son cemaat mahalli ile caminin arasındaki köşe noktasında camiye bitişik bir şekilde kare kaideli, silindirik gövdeli, konik külahlı minare yer alır. Son depremde külah kısmı yıkılmıştır. Camiye bitişik bir vaziyette inşa edilen minarenin kuzeyi son cemaat mahallinde minareye girişi sağlayan kapı açıklığı yer alırken, batı cephesini de cami beden duvarı kapatır. Caminin kuzeyinde, batı cephenin duvarı boyunca yükselen kare planlı kaide, ince boyutlarda iki katman halinde devam eden platform üzerine oturtulmuştur. Kaide üzerinde cami beden duvarlarında da devam eden kademeli ince silmelerle hareketlendirilmiştir. Güney cephesine harimin ikinci sıra pencere hizasında dikdörtgen formu bir aydınlatma penceresi bulunur. Cami çatı hizasında kare planlı kaideden gövdeye geçiş mukarnas bezemeli pabuçlukla sağlanır. Diğer cepheler beden duvarları ve son cemaat mahalli kapatmış durumdadır. Mukarnas bezemeden başlayıp tek sıra gövdeyi saran ince üst bilezik ile sınırlandırılan gövde

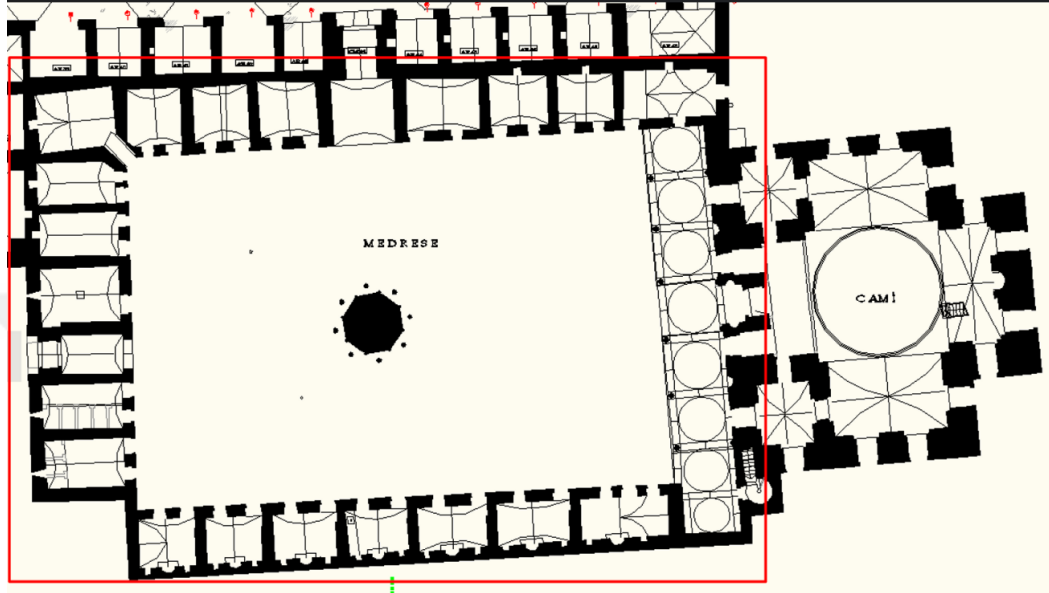
silindirik formudur. Kuzey cephesinde dikdörtgen formlu aydınlatma penceresine yer verilmiştir. Silindirik gövdeden gösterişsiz, peteğe doğru genişleyen şerefe, süslemesiz şerefe korkuluklarıyla sonlanır. Silindirik formlu petek gövdeden daha incedir. Güney cephesinde şerefeye ulaşımı sağlayan taş kemerli kapı açıklığına yer verilmiştir. Piramidal formlu külah, 6.02.2023 depreminde yıkılmıştır. Son cemaat mahalline açılan bir kapı ile ulaşılan minare girişten helezonik bir şekilde düzenlenen 81 basamaktan oluşmaktadır.

Fotoğraf 40 Cami Mihrabı

7.6.Hângâh

Arastanın batısında, cami ile beraber dikdörtgen planlı avluyu doğu, batı ve kuzeyden kuşatmaktadır. Doğusunda arasta, güneyinde cami, batısında kale hendeği, kuzeyinde fırın ve kaleye giden yol ile çevrilidir (Şekil 10).

Şekil 10 Hângâh Rölöve Planı (BOAZ Mimarlık)

Sokullu vakfiyesinde “câmiye bitişik bir tekke¹⁷⁷” ve “cami şerif içindeki hângâha günlük 20 akçe ile bir kâmil mürşid¹⁷⁸ görevlisi olduğunu, bu şeyhin ve hângâh hücrelerde kalanlardan; şeyhin haftada iki gün cami cemaatine vaaz etmesini ve hücrelerde kalanların peygambere salavat getirip, padişah ve vakıf sahibine dua edilip hediye etmelerini şart koşmuştur. Hângâh işleyişi ile ilgili de hiçbir suretle medreseye çevrilmemesini, hângâh olarak görevinin devam etmesi şartını koymuştur¹⁷⁹. Evliya Çelebi 1648 yılında hac ziyareti sırasında Payas'taki Sokullu vakıflarını sayarken bu yapıdan medrese olarak bahseder. Hângâh inşasından kısa bir zaman sonra medreseye çevrilmiş olduğu anlaşılmaktadır. 1870- 1879 tarihleri arasında hazırlanan Adana Salnamelerinde “biri kaleden bedestene giden yola diğeri doğruca bedesten içine açılan

¹⁷⁷ Çam, Rahman, *Bosna Hersek Vakfiyeleri*, s. 1757; Polattaş, *Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri*, s.290; Bayraktar, *Vakfiye ve Muhasebe Defterleri Işığında Hatay Vakıfları*, s.353

¹⁷⁸ Çam, Rahman, *Bosna Hersek Vakfiyeleri*, s. 1794-1795; Polattaş, *Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri*, s.321-322; Bayraktar, *Vakfiye ve Muhasebe Defterleri Işığında Hatay Vakıfları*, s.360-361

¹⁷⁹ Çam, Rahman, *Bosna Hersek Vakfiyeleri*, s. 1793; Polattaş, *Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri*, s.321; Bayraktar, *Vakfiye ve Muhasebe Defterleri Işığında Hatay Vakıfları*, s.357

iki kapı dahilinde on odalı medrese”¹⁸⁰, “zamanla harap olmuş yirmi odalı medrese”¹⁸¹, “yirmi dört odayı kaplayan bir derslane”¹⁸² olarak kayıt altına alınmıştır.

Hângâh, çeşitli zamanlarda gerçekleştirilen onarımlar ile günümüze ulaşmıştır.

Hângâha, cami ve avluya giriş, biri kuzey cephe ekseninde, diğeri arastadan ve bir de cami son cemaat yerine açılan kuzeybatı köşede yer alan kapıyla ulaşım sağlanır.

Avluya, kuzey cephe eksenindeki üç dilimli kemerin oluşturduğu kavsaralı eyvan türü bir taç kapı ile giriş sağlanır (Fotoğraf 41). İkinci kapı ise arasta içinden (AR 43 ile AR44 arasında) duvar yüzeyinden hafif taşıntı yapmış, sivri kemerli eyvan içinde basık kemerli kapısı olan, yüzeyleri silmelerle hareketlendirilmiş Memluk tarzında üç renkli taş malzemeli taç kapı ile ulaşılır (Fotoğraf 42). Üçüncü kapı, cami revakının batısında sivri kemer içine yerleştirilmiştir. Bu kapı son onarıma kadar kullanılmayan, içi kapatılmış bir vaziyette kalmıştır. İki kapının da avluya bakan yönü derin bir eyvan şeklinde düzenlenmiştir

Yapı, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı bir içi avlunun, güney hariç üç yönüne revak arkasına yerleştirilmiş toplam 20 odadan oluşur. Doğuda ve batıda yedi, kuzeyde altı oda bulunur. Kuzeyde taç kapının doğu ve batı iki yanındaki birer oda tuvalet olarak kullanılmaktadır.

Yaklaşık 3.5 x 5 m boyutlarında, beşik tonoz örtülü, bazı ufak farklar dışında benzer düzenleme yansıtan odalar birer kapı ve pencereyle avluya, bunun yanı sıra, kuzey ve batı cephe odalarının üst seviyede açılan mazgal pencereleriyle dışa açılırlar. Birer ocak ve duvar nişine sahip odalarda çatı seviyesinde bacalar yer alır (Fotoğraf 66).

Üç cepheye sahip hângâhın arastaya bitişik doğu cephesi hariç batı ve kuzey cephesini dıştan algılanır. Batı cephe mazgal pencere açıklığı olmayan masif bir görünüm yansıtır. Tonoz örtünün üzerine yapılan çatıdan yükselen bacalar görülür. Kuzey cephesi, taç kapı dışında batı cephedeki aynı seviyede açılan mazgal pencerelerdir.

¹⁸⁰ Ergün; Terzi, *Adana Vilâyet Salnameler*, s.121

¹⁸¹ Ergün; Terzi, *Adana Vilâyet Salnameler*, s. 184, 241

¹⁸² Ergün; Terzi, *Adana Vilâyet Salnameler*, s. 312

Fotoğraf 41 Hângâh Kuzey Avlu Kapısı

İki yapı tarafından kullanılan revaklı avlu, kuzey-güney doğrultuda arastaya paralel uzanır. 1843 yılında Sisouan¹⁸³ tarafından çizilen gravürde (Şekil 9) avlunun dört yanı revaklarla çevrilmiş olduğu görülür. 1873 yılında hazırlanan Adana Salnamesinde medresen harap olarak bahsetmektedir. 1872 yılında Antakya şiddetli bir depremle

¹⁸³ Alishan, Ghewond M., Sissouan, ou l'Arméno-Cilicie description géographique et historique, avec cartes et illustrations, traduit du texte Arménien, publié sous les auspices de Son Ex. Noubar pacha, Venise-S. Lazare, 1899, s.496-497

sarsılmış, şehir surları yıkılmış, köprüler çatlamış ve birçok insan ölmüştür¹⁸⁴. Bu deprem sırasında bu yapının revakları yıkılmış olmalıdır. 1980 li yıllarda revakları yıkık durumda iken, caminin son cemaat yeri olarak kullanılan güney revak onarılmış, fakat hângâh odalarının önüne gelen bölümler olduğu gibi bırakılmıştır. Bugün, hala kemer üzengi ve pandantif kalıntılarından tek sıra bir revak dizisinin avluyu çevrelediği ve üstünün de kubbeli örtülü olduğu anlaşılmaktadır.

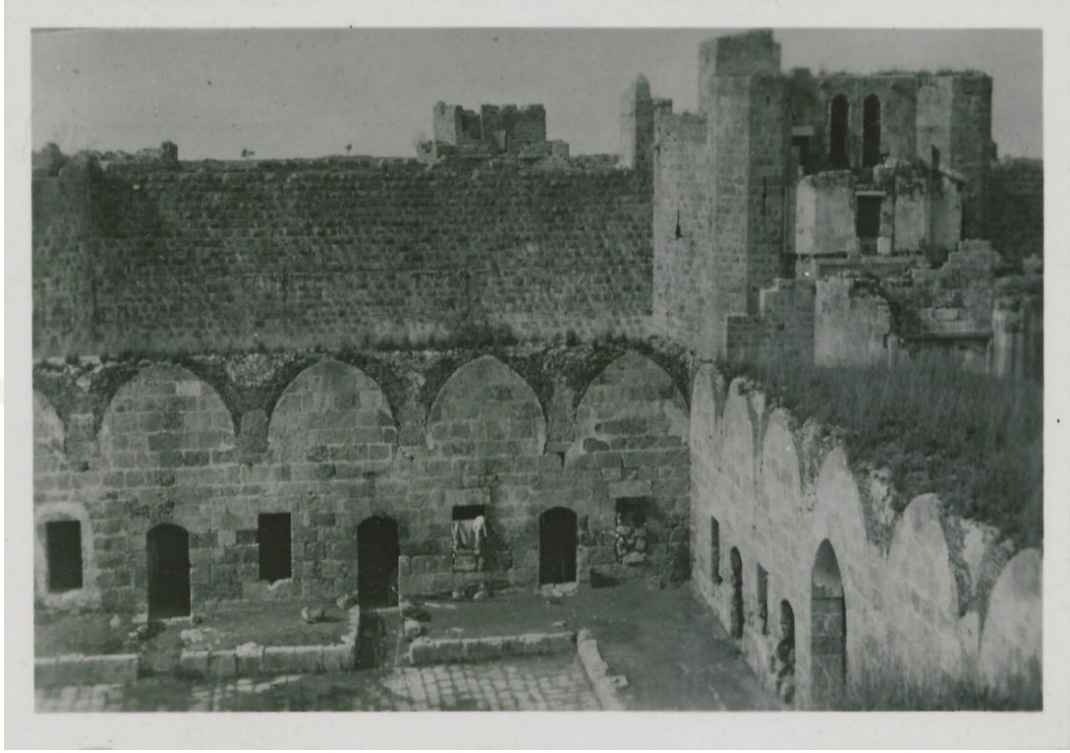

Fotoğraf 42 Arasta İçindeki Hângâh Avlu Kapısı

¹⁸⁴ Sarıköse, Selma Turhan, *XIX. Yüzyılda Çukurova'da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), T.C. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Konya, 2013, s.57

Avlunun ortasında ise değişikliğe uğramış bir şadırvan yer alır.

Yakın tarihe kadar konut olarak kullanılan odalar günümüzde Müftülük kullanımındadır (Fotoğraf 43).

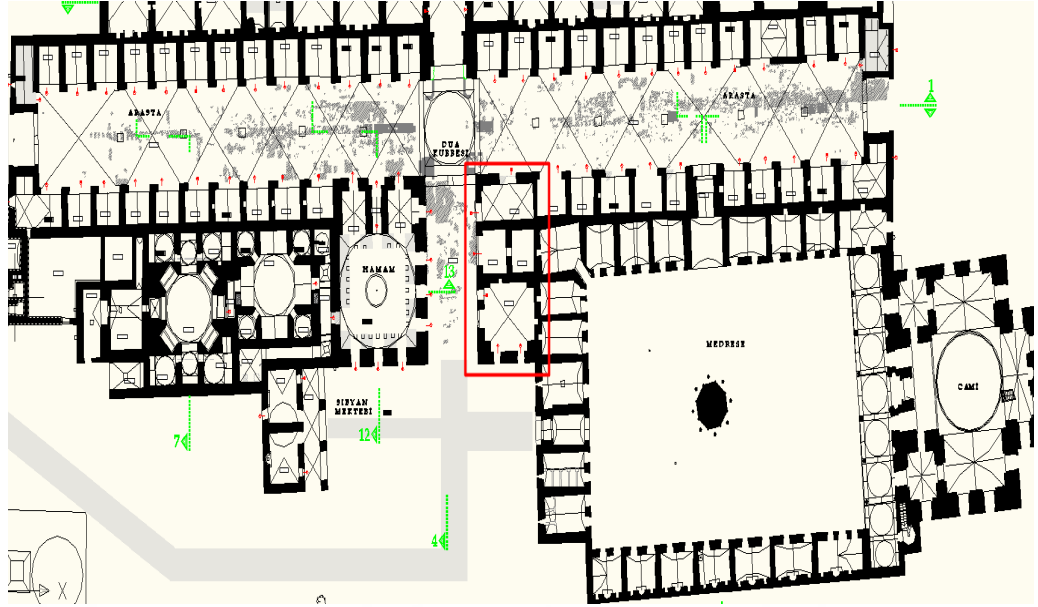

Fotoğraf 43 Konut Olarak Kullanılan Zaman (Salt Araştırmalar)

7.7.Fırın

Arastanın batı girişinin güneyinde, hângâhın kuzey odalarına bitişik şekilde inşa edilen yapı vakfiyede, kır sekiz dükkân ile ekmekçi fırını külliye gelir getirmesi için yaptırıldığından bahsedilir¹⁸⁵. Doğu-batı doğrultusunda biri kare diğeri dikdörtgen planlı, çapraz tonoz örtülü iki mekândan oluşmaktadır (Şekil 11). Girişleri kuzey cephe üzerindendir. Doğu tarafta arastaya yakın olan ardı ardına iki oda şeklindedir, kuzeyinde bir kapıyla dışa açılır. Batıdaki dörtgen planlıdır. Mekanın kuzey ve batıda duvarlarında dikdörtgen pencereler ile doğu ve güney cepheler de birer nişe yer verilmiştir. Bugün bu mekanların fırın olduğunu kanıtlayacak herhangi bir ocak ve baca izine ulaşılmasa da burasının fırın olarak kullanıldığı iddia edilmektedir (Fotoğraf 68).

¹⁸⁵ Çam, Rahman, Bosna Hersek Vakfiyeleri, s. 1773; Polattaş, Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri, s.303; Bayraktar, Vakfiye ve Muhasebe Defterleri Işığında Hatay Vakıfları, s.355

Şekil 11 Ekmekçi Fırını Planı (BOAZ Mimarlık)

Fotoğraf 44 Ekmekçi Fırını

7.8.Hamam

Hamam, arastanın batı kanadının kuzey kesimine bitişiktir (Şekil 12). Sokullu Vakfiyesinde, birçok yerdeki mülk ve hayratlarını sayarken Payas'ta olan vakıfları arasında “Payas Kale'si yakınında yeniden inşa ettirdiği hamam¹⁸⁶” diye bahseder. Hamamı, külliye gelir getirmesi için inşa ettirmiştir. Mağmumi, “hana bitişik iki kubbeli gayet düzgün mükellef mermerli bir hamam, kullanılmadan duruyor. Han, hamam ve bedesten caminin vakfı imiş¹⁸⁷” diye bahsetmektedir. 1872-1879 yılları arasında hazırlanan Adana Salnamelerinin, 1872 yılında “kaleye giden yolun kuzey tarafında iç içe gayet sanatkârane yapılmış çifte bir hamamdır”¹⁸⁸ diye kaydedilmiştir. 1873 yılı ve sonrasında “harap olmuş boş bir hamam” olarak bahsedilir. 1883 yılında bölgeyi ziyaret eden Lanckoroński tarafından çekilen fotoğrafta hamamın soğukluk pencerelerinin içinin kapatılmış olduğu görülmektedir (Fotoğraf 45). Kömürcüoğlu'nun 1948 yılında hazırlamış olduğu rölöve çizimlerinde hamamın soğukluk ve iki sıcaklığı görülür. Kuzey kısmı yıkılmıştır (Şekil 2). Ülgen tarafından hazırlanan 1952 tarihli restitüsyon planında kadınlar ve erkekler bölümlü çifte hamam olarak çizmiştir (Şekil 3). 1964 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından Yılmaz Önge başkanlığında yapılan kazı ve temizlik sırasında hazırlanan rölöve çiziminde tek bir soyunmalık olarak çizilmiş ve Ülgen'in restitüsyon çiziminde kadınlar soyunmalığı ve ılıklik olarak gösterdiği alana 1965 yılında yapılan onarımda su deposu ve külhan yerleştirilmiştir¹⁸⁹. Vakıflar Genel Müdürlüğü 1964 yılı onarımlarında hamamın soğukluk kubbesi kurşunları zaman içinde yok olmasından dolayı kurşun taklidi imitasyon şap uygulanmıştır¹⁹⁰. 1965 yılında sıcaklıkların üst örtüsü beton dökülerek kapatılmıştır (Fotoğraf 46-47). 1981 yılına kadar ki onarımlarda soğukluk içine ahşap camekanlar eklenmiş, badana ve sıvaları tamir edilmiş, fuel oil deposu su deposunun bulunduğu alanın çatısı yapılmıştır¹⁹¹. Son olarak külliye camii ve hângâh dışında kalan birimleri ile tekrar onarımdan geçirilmiştir¹⁹².

Külliye batısında, arastaya bitişik olarak kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı olan hamam, soğukluk, ılıklik ve sıcaklık bölümlerinden oluşmaktadır. Dışta

¹⁸⁶ Çam, Rahman, Bosna Hersek Vakfiyeleri, s. 1773; Polattaş, Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri, s.303; Bayraktar, Vakfiye ve Muhasebe Defterleri Işığında Hatay Vakıfları, s.355

¹⁸⁷ Şerafettin Mağmumi, Anadolu ve Suriye'de Seyahat Hatıraları, s.188

¹⁸⁸ Ergün; Terzi, *Adana Vilâyet Salnameler*, s.121

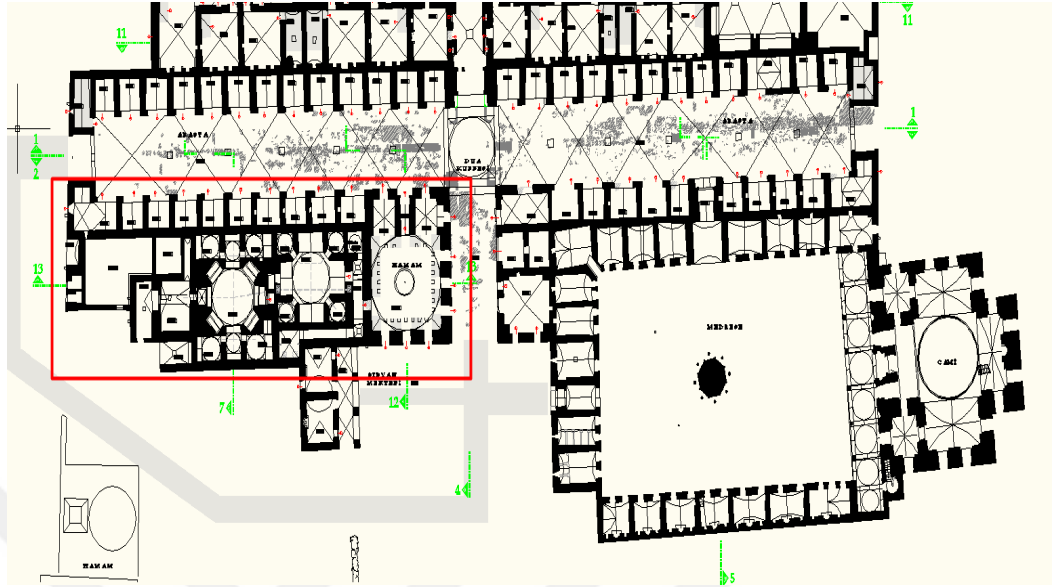
¹⁸⁹ Ahunbay, “Genç Cumhuriyetin Koruma Alanındaki Öncülerinden Y. Mimar Ali Sami Ülgen (1913-1963)”, s.11-13

¹⁹⁰ Işık, Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi, s.100

¹⁹¹ Işık, Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi, s.100

¹⁹² Işık, Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi, s.100

duvarlar düzgün kesme taştır. Soyunmalığın kubbesinde tuğla kullanılmış, sıcaklıkların üst örtüsünde betonarme malzeme kullanılmıştır.

Şekil 12 Hamam Rölöve Planı (BOAZ Mimarlık)

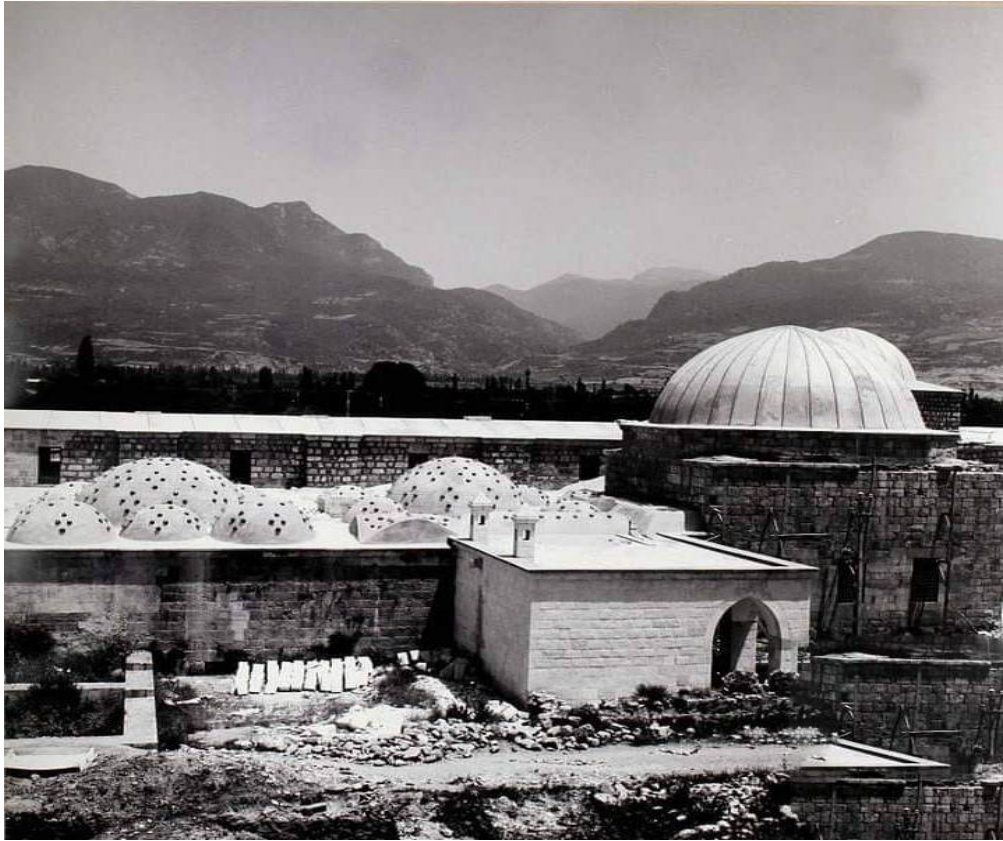
Fotoğraf 45 1883 Yılı Hamam Soğukluğu (Lanckoroński)

Güney ve batı cephelerindeki duvarlar, soyunmalığın bulunduğu kesimde daha yüksektir. Hamamın ılıklik ve sıcaklık bölümleri dışa sağır yüzeyler olarak yansırken soyunmalığın doğu cephesinde giriş kapısının yanlarında birer, güney cephesinde dört ve batı cephesinde sıbyan mektebinin avlusuna üç dikdörtgen çerçevesel pencere ile açılmaktadır.

Fotoğraf 46 1965 Yılında Hamamın Üst Örtülerinin Yenilenmesi (V.G.M.A)

Fotoğraf 47 1965 Yılı Restorasyonu (V.G.M.A)

Hamama, arastaya açılan bir kapıdan girilmektedir. Soyunmalığa açılan bu taç kapının iki yanında, dikdörtgen şekilli iki pencere yer alır. Dikdörtgen şekilli kapı

açıklığı, iki renkli mermer malzemeli sivri kemerli eyvan içinde giriş aralığı bir düz bir siyah ve beyaz mermer malzemenin zıvanalı geçmelerle oluşturulan lento kemerlidir. Kemer altında boş bir kitabelik yer almaktadır. (Fotoğraf 48). Kapının iki yanında eyvan derinliğince uzatılmış, yüzeyleri silmelerle çerçevelenmiştir.

Soyunmalık kısmına, beşik tonoz örtülü, dikdörtgen planlı koridordan ulaşım sağlanmaktadır. Soğukluk yaklaşık 10 m x 10 m boyutlarındadır. Giriş koridorunun güney ve kuzeyinde orta alana sivri kemerli eyvan şeklinde açılan mekanlar çapraz tonoz örtülü ve zemini soğukluk zemininden yaklaşık 1 m yüksektir. Her iki mekânın doğu cephesinde arastaya açılan dikdörtgen formlu demir şebekeli pencereleri bulunmaktadır. Güneyindeki mekânın güney cephesinde de doğu cephe üzerindeki pencerelerle aynı formda bir pencere daha vardır. Güney, batı ve kuzey duvarlarına bitişik olarak soyunma kabinleri yerleştirilmiştir. Kabinlerin bulunduğu sekilerin her birine üçer basamak ile ulaşılır. Soğukluğun ortasında daire formlu fiskiyeli bir havuz onarımlar esnasında yenilenmiştir. Soğukluk mekanının güney ve doğu cepheleri üzerinde üçer adet dikdörtgen formlu kesme taş söveli pencere açıklıkları yer alır. Onarımlar esnasında pencere kasa ve demir parmaklıklar yenilenmiştir.

Soyunmalık ile ılıkliğa irtibat, soyunmalığın kuzey duvarının batı ucuna kaydırılmış basık kemerli kapı açıklığı ile sağlanır. Doğu-batı ve kuzey-güney yönünde uzanan L formulu ılıklik beşik tonoz örtülüdür. Ilıklığın, doğu ve batı uçlarında ikişer göz tuvalete yer verilmiştir. Doğu uçta olan tuvaletler özgün olduğunu düşünülmektedir. Batı köşede olanlar onarımlar sırasında işlevlendirilmiştir.

Ilıklığın kuzey duvarından basık kemerli kapı açıklığı ile birinci sıcaklığa ulaşılmaktadır. Sıcak mekânı, S. Eyice'nin dört eyvanlı ve köşe hücreli tip olarak adlandırdığı grup plan şemasını tekrarlamaktadır¹⁹³. Sıcaklığın ortasındaki sekizgen alana, dört yönde sivri kemerli beşik tonozlarla örtülü birer eyvan açılmaktadır. Eyvanlar arasında kalan alanlarda halvet hücreleri yer alır. Halvetlere, basık kemerli açıklıklar ile giriş sağlanır. Sıcaklığın sekizgen planlı orta mekânı ve halvetler kubbelerle örtülmüştür. Orta mekân, baklava dilimli türk üçgenine benzetilmiş pandantifler üzerine oturan onikigen kasnak üzerine kubbe örtülüdür. Kubbe özgün olmayıp, 1965 onarımlarında

¹⁹³ Eyice Semavi, "İznik'de Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", Tarih Dergisi, XI, 1960, s.108¹⁹⁴ Çam, Rahman, Bosna Hersek Vakfiyeleri, s. 1757; Polattaş, Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri, s.290; Bayraktar, Vakfiye ve Muhasebe Defterleri Işığında Hatay Vakıfları, s.359-360

betonarme malzeme ile yenilenmiştir. Dört köşedeki halvet hücreleri de pendentifler üzerine kubbe örtülüdür (Fotoğraf 49).

Fotoğraf 48 Hamam Giriş Kapısı ve Pencereleri

Fotoğraf 49 Hamam Birinci Sıcaklığı

İkinci sıcaklığa, kuzey eyvanın duvarı üzerinden basık kemerli bir açıklık ile geçilen L formunda koridor ile geçiş sağlanır. Bu sıcaklık Ülg'enin restitüsyon çiziminde kadınlara ait olarak belirtmiştir. Eyice'nin plan tipolojisine göre yıldızvari tip olarak tanımlanan plan şemasındadır. Ortada kubbe örtülü sekizgen alanın sekiz yönde duvar kalınlığı içinde beşik tonoz örtülü sekiz eyvan yer almaktadır. Doğu ve batıda yer alan eyvanlar daha derin tutulmuştur. Bu eyvanların iki yanında birer dikdörtgen planlı kubbe örtülü hücre yer alır. İkinci sıcaklığın üst örtüsü de 1965 onarımlarında betonarme malzeme ile yenilenmiştir.

İkinci sıcaklığın kuzeyinde su deposu yer almaktadır. Bu mekâna kuzey eyvanı içinde kemerli bir pencere ile açılır. Doğu-batı doğrultusunda uzanan su deposu beşik tonoz örtülüdür. Tüm mekânın duvar ve üst örtüsü çimento malzeme ile yenilenmiştir. Vakıf onarımları başlamadan önce bu mekânın tümüyle yıkılmış olduğu görülür. Önge'nin başkanlığında yapılan temizlik ve kazı sırasında rölöve planları hazırlanarak bugünkü su deposu ve külhan eklenmiştir. Ülg'enin çiziminde güneyde yer alan soğukluk planında ikinci bir soğukluk belirtilmiş ve iki sıcaklık birbirinden bağımsız ayrı girişleri bulunan plan şemasındadır.

7.9.Sıbyan Mektebi (Dâru't-Talîm)

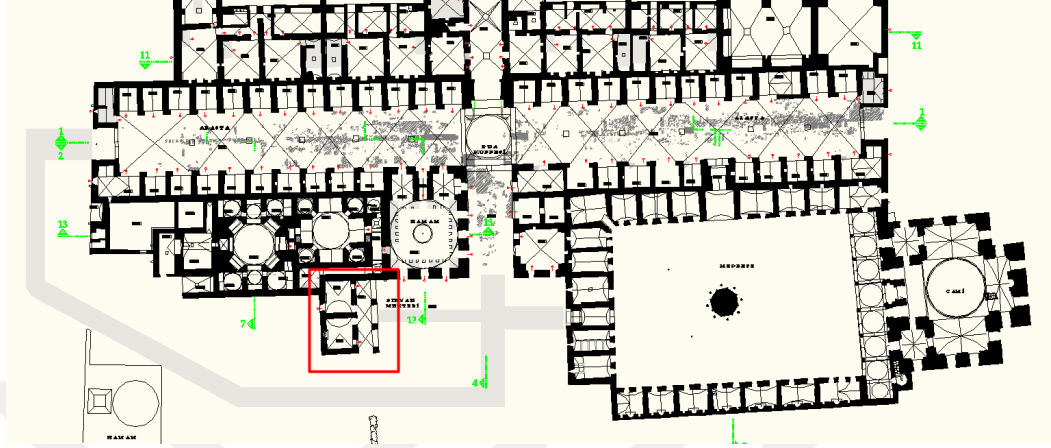
Sokullu vakfiyesinde; "Payas adlı mahalde yaptırdıkları cami yakınında sadece Kur'an-ı Kerim'in nazmını öğretmek için yaptırıldığını ve yöre halkına vakfettiğini"¹⁹⁴ belirtmektedir. Sıbyan Mektebinde iki görevli olduğunu, bunlardan muallimine günde beş akçe, halifesine (yardımcısına) günlük iki akçe verilmesini şart koşturmuştur¹⁹⁵. Tam yeri bilinmemekle birlikte 1960 yılında başlatılan Vakıflar Genel Müdürlüğü onarımlarında hamamın soğukluğunun batı cephesine bitişik rekonstrüksiyon olarak inşa edilmiştir. Bugünkü yapı özgün değildir.

Külliyenin batı kanadında genel plan şemasından doğu-batı yönünde çıkma yapan dikdörtgen planlı bir yapıdır (Şekil 13). Hamamın batısına doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı yapı çift dershaneli plan şemasına sahiptir. Mektebin güneyinde üç payenin taşıdığı sivri kemerli çapraz tonoz örtülü revak bulunmaktadır. Dershanelere giriş revakın gerisindeki dikdörtgen formlu iki kapıdan sağlanmaktadır. Kapıların yanında

¹⁹⁴ Çam, Rahman, Bosna Hersek Vakfiyeleri, s. 1757; Polattaş, Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri, s.290; Bayraktar, Vakfiye ve Muhasebe Defterleri Işığında Hatay Vakıfları, s.359-360

¹⁹⁵ Çam, Rahman, Bosna Hersek Vakfiyeleri, s. 1773; Polattaş, Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri, s.321; Bayraktar, Vakfiye ve Muhasebe Defterleri Işığında Hatay Vakıfları, s.359-360

dikdörtgen formlu pencereler bulunmaktadır. Kare planlı dershaneler çapraz tonoz örtülüdür. Odaların kuzey duvarında dikdörtgen formlu, basık kemerli ocak nişleri kaş kemerli alınlık yer almaktadır (Fotoğraf 50).

Şekil 13 Sıbyan Mektebi Planı (BOAZ Mimarlık)

Fotoğraf 50 Sıbyan Mektebi Güneyden Görünüm

BÖLÜM III

DEĞERLENDİRME

1. Plan ve Tasarım

16. Yüzyılda Anadolu Sağ Yol üzerinde Gebze, Yenişehir, Bozöyük, Eskişehir, Ilgın, Karapınar, Payas ve Belen'de; 17. Yüzyılda Ulukışla, Misis, Kurtkulağı ve İncesu'da 18. Yüzyılda Nevşehir ve Karamurt'ta menzil külliyesi kurulmuştur. Sol Yol üzerinde; Büyükçekmece, Silivri, Lüleburgaz, Babaeski ve Havsa' da menzil külliyesi kurulmuştur. Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi, Payas Çayı kenarında, denize 700 m mesafede düz bir arazi üzerine kurulmuştur. Ilgın, Karamurt, Lüleburgaz, Babaeski ve Havsa bir nehir kenarında, Silivri deniz kenarında, Bozöyük, Karapınar, Yenişehir, Ilgın ve Karamurt düz bir arazi üzerinde¹⁹⁶ konumlanmalarıyla benzer örneklerdir¹⁹⁷.

Külliye, yolu kullananların ihtiyaçları dikkate alınarak planlandığından, ticari (han, arasta ve dükkân) ve sosyal (tabhane, imaret, hângâh ve hamam) içerikli yapılar ön plana çıkarılmıştır. Cami ve benzeri dinsel yapılar küçük boyutlu ve diğer yapılarla aynı doğrultuda konumlanmamıştır. Tasarımında dikkati çeken önemli bir özellikte külliye, odak yapısıdır. Bazı külliye, camii, yapıların odak noktasını oluşturmakta ve diğer yapılar bunun etrafında yer almaktadır. Bazı menzil külliye,lerinde de arasta odak noktasını oluşturmakta külliye,niñ şeklini belirlemektedir.

Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi'nin tasarımında, kuzey-güney doğrultuda içinden tarihi yolun geçtiği, külliye,ni ikiye bölen dikdörtgen planlı, üstü tonoz örtülü, kırk sekiz dükkân bulunan arasta dikkati çekmektedir. Dikey eksenini oluşturan bu hat, merkezde doğu-batı ekseniiyle kesişerek büyük bir kubbeye vurgulanmıştır. Böylece külliye,de ilk aşamada biri dikey diğeri de yatay olmak üzere, külliye,ni sosyal ve ticari yapılar olarak iki gruba ayırmaktadır. Ticari işlevli olan doğu blok kervansaray, tabhane ve imaret bir yanda; sosyal ve dini işlevli batı blok cami, hângâh, sıbyan mektebi ve hamam ayrı bir yerde toplamaktadır. Böylece külliye,de yaklaşık aynı işlevli yapılar yan yana ve aynı yöne doğru inşa edilerek külliye,niñ tasarımına biçim verilmiştir.

¹⁹⁶ Müderrisoğlu, 16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliye,leri, s.166-167

¹⁹⁷ Gültekin, R. Eser, *Ulukışla ve Öküz Mehmet Paşa Menzil Külliyesi*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s.144

Şam Süleymaniye Külliyesi (1554-59)¹⁹⁸, Karapınar Sultan Selim Külliyesi (1563)¹⁹⁹, Lüleburgaz Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi (1570)²⁰⁰, Havsa Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi (XVI. Yüzyılın üçüncü çeyreği)²⁰¹, Ilgın Lala Mustafa Paşa Külliyesi (1576)²⁰², Ulukışla Öküz Mehmet Paşa Külliyesi (1617-18)²⁰³ ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi (1670)²⁰⁴ tasarım açısından arasta odaklı benzer örneklerdir.

Payas Sokullu Mehmed Paşa arastası, yolun iki yanında karşılıklı dükkânların konumlandığı üstü kapalı sokak görünümündedir. Sokağın iki ucuna birer kapı, yapı blokları arasındaki bağlantı taç kapı şeklinde kemerle dışarı ile bağlantı sağlanır. Kervansaray, hamam ve cami-hângâh avlusuna açılan kapılar inşa edilerek giriş çıkış kontrol altına alınmıştır. Külliyelerde üzerleri kapalı dolaşım koridoruna sahip olan yolun iki yanında karşılıklı dükkanların konumlandığı üstü kapalı sokak görünümünde Ilgın Lala Mustafa Paşa Külliyesi, Ulukışla Öküz Mehmet Paşa Külliyesi örneklerdir. Ancak Karapınar Selimiye Külliyesi, Lüleburgaz ve Havsa Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi, İncesu Kara Mustafa Paşa Külliyesi'nin arastaları, üzerleri açık olmakla birlikte, plan ve konum açısından Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi arastası ile benzer özelliklere sahiptir.

Külliye'nin merkezinde dikey eksenini oluşturan arasta, merkezde doğu-batı eksenine kesişerek büyük bir kubbeyle vurgulanmıştır, diğer alanlar tonoz örtülüdür. Ortada büyük bir kubbe örtülü Lüleburgaz ve Havsa Sokullu Mehmed Paşa külliyelerinde iki eksenin kesiştiği merkez büyük birer kubbe ile vurgulanmış örneklerdir. Payas'ta, iki eksenin kesiştiği noktadaki kubbe dört sivri kemer üzerine kasnaklı olarak oturtulmuştur. Lüleburgaz'da dört destek üzerine sivri kemerler üzerine, pandantiflerle geçilen sekizgen kasnak üzerine oturmuştur. Havsa'da külliyesinde aynı teknikle uygulanmış örneklerdir.

Anadolu Selçukluları ve Beylikler Döneminde tek plan kervansaray çözümlenen konaklama, beslenme, temizlik ve ibadetle ilgili birimler 16. Yüzyılda menzillik külliyelerinde bağımsız yapılara dönüşerek uygulanmıştır. Anadolu Selçuklularında; üstü

¹⁹⁸ Şahin Güçhan, Neriman; Kuleli, A. Esin, *Şam Süleymaniye Külliyesi ve Koruma Sorunları*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2009

¹⁹⁹ Küçükdağ, Yusuf, "Sultan Selim Külliyesi", DİA, C.37, s. 518-519

²⁰⁰ Müderrisoğlu, Mehmet Fatih, "Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi", DİA, C.37, s. 363-364

²⁰¹ Müderrisoğlu, "Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi", DİA, C.37, s. 359-360

²⁰² Çobanoğlu, Ahmet Vefa, "Lala Mustafa Paşa Külliyesi", DİA, C.27, s.75-77

²⁰³ Gültekin, *Ulukışla ve Öküz Mehmet Paşa Menzillik Külliyesi*, s.141; Ata Acar, İlknur; Eroğlu, Bahtiyar, "Tarihi Yapıların Korunması ve Yeniden İşlevlendirilmesinde Çok Yönlü Değerlendirme: Niğde Ulukışla Öküz Mehmet Paşa Külliyesi Örneği", Artium, S.1, 2019, s

²⁰⁴ DENKTAŞ, "Mustafa. İncesu Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, 26 (1997) 193; Çobanoğlu, Ahmet Vefa, "Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi", DİA, C.29, Ankara, 2004, s.250-252

açık avlulu tip (kapalı bölümü yoktur), üstü örtülü avlusuz tip, ilk iki şemanın bir arada uygulandığı karma tip (sultan hanları) ve ilk iki şemanın iç içe uygulandığı eş odaklı tip (konsnaktrik) olmak üzere dört plan şeması uygulanmıştır²⁰⁵.

Osmanlı döneminde de kervansaraylar menzil külliyelerinde Anadolu Selçuklularında olduğu gibi, gelen kervansarayların, tüccarların, buralarda geçici olarak konaklamalarına, mallarının değişimine olanak sağlanan yerler olmuştur²⁰⁶. Avlu etrafında revaklı avlu gerisinde misafir ve yolcular için bağımsız mekanlara yer verilmiştir²⁰⁷.

Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi'nde arastanın doğusunda, büyük bir kare planlı avlu etrafında üç yönde U şeklinde kalın ayaklar (paye) üzerinde tonoz örtülü revaklar ve revakların arkasında kesintisiz olarak devam eden tonoz örtülü kapalı birimlerden oluşan kervansaray bulunmaktadır. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi ve Ulukışla Öküz Mehmet Paşa Külliyelerinin kervansarayları, üç yönden revakla çevrilmesi yönünden benzer özelliklere sahiptirler. Kare bir avlu etrafında konumlanan revak ve kapalı mekanlardan oluşan Lüleburgaz Sokullu Mehmed Paşa kervansarayı, Eski Malatya Silahtar Mustafa Paşa Kervansarayı (1636) ve Kayseri İncesu Kara Mustafa Paşa Kervansarayı (1670)²⁰⁸ benzer örneklerdir. Tek bölüm halinde kapalı bölümü olan külliye örneği bulunmamaktadır. Büyük bir avlunun kullanımı, kalın ayakların (paye) ve yoğun çapraz tonoz kullanımı Suriye Memluk Kervansarayları etkisinde inşa edilmiştir²⁰⁹.

Payas'ta Külliye'nin kervansaray avlusunun batı cephesi boyunca giriş kapısının iki yanında, revaklı iç avlularıyla bağımsız mekanlar şeklinde kendi içinde birer duvarla ayrılarak dört bağımsız mekândan oluşan özel konaklama birimleri olan tabhaneler yer alır. Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi, Eskişehir Kurşunlu Külliyesi, Şam Süleymaniye Külliyesi, Belen Kanuni Külliyesi, Karapınar Selimiye Külliyesi, Lüleburgaz Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi, Ilgın Lala Mustafa Paşa Külliyesi, Yenişehir Sinan Paşa Külliyesi ve Ulukışla Öküz Mehmet Paşa Küllisinde rastlanan örneklerdir. Gebze, Eskişehir, Şam, Karapınar, Yenişehir ve Ilgın'da imaret ile ortak bir avlu etrafında bağımsız yapılar şeklinde konumlanmıştır. Payas Sokullu Mehmed Paşa tabhaneleri kendine ait avlu etrafında konumlanmıştır. İstanbul Fatih Külliyesi tabhanesi, İstanbul

²⁰⁵ Müderrisoğlu, 16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyyeleri, s.195

²⁰⁶ Müderrisoğlu, 16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyyeleri, s.196

²⁰⁷ Müderrisoğlu, 16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyyeleri, s.199

²⁰⁸ Gürevşer Cantay, Osmanlı Menzil Kervansarayları, s.196

²⁰⁹ Müderrisoğlu, 16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyyeleri, s.205

Süleymaniye Külliyesi tabhanesi, Belen, Lüleburgaz Ulukışla'da kervansarayın avlusunda başka yapılara bitişik olarak bir avlu etrafında konumlanmış örneklerdir. Yan yana sıralanmış odaların revaka açılan kapalı birimleri, Eskişehir Kurşunlu, İstanbul Şehzade Mehmed Külliyesi tabhaneleri benzer örneklerdir²¹⁰.

Payas'ta, kervansaray ve tabhanelerin güney cephesinde yer alan imaret, doğu-batı doğrultusunda bir iç avlunun iki yanına yerleştirilmiş mekanlardan oluşan, mutfak, yemekhane, fırın ve erzak deposunun açıldığı revaklı avludan sonra, personel odası ve tuvaletin bulunduğu ikinci avluya ve servis kapısıyla da sokağa açılmaktadır. 16. Yüzyıl menzil külliyelerinde Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi, Eskişehir Kurşunlu Külliyesi, Bozöyük Güzelce Kasım Paşa Külliyesi, Şam Kanuni Külliyesi, İzmit Pertev Paşa Külliyesi, Yenişehir Sinan Paşa Külliyesi, Silivri Pir Mehmed Paşa Külliyesi, Belen Kanuni Süleyman Külliyesi, Babaeski Semiz Ali Paşa Külliyyelerinde imaret mevcuttur²¹¹. Bu külliyelerde yer alan imaretlerin kendine ait bir avlusu bulunmaz arasta, kervansaray ve cami avlularının bir köşesinde konumlanmışlardır. Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesinde bağımsız olarak kendi avluları etrafında, kervansaray ve tabhane mekanlarına komşu olarak konumlanmıştır. Bu plan şemasıyla kervansarayda ve tabhanede kalan yolculara ve bunlar dışında ise sokağa açılan bir kapı ile yerleşimde yaşayan ihtiyaç sahiplerinin de faydalanmasına imkân vermiştir. Bu iki avlulu plan şeması menzil külliyelelerinde içinde tek örnektir. İstanbul ve Edirne II. Beyazıd İmareti, İstanbul Haseki İmareti, Gölarmara Halime Hatun İmareti, İstanbul Mihrişah Valide Sultan İmareti, Nuruosmaniye İmareti, Laleli İmareti avlulu²¹², avlu etrafında revakların avluya açılması ve avlunun iki yanına yerleştirilmiş imaret birimlerinin kalın payeler üzerine atılan sivri kemer gözlü çapraz tonoz örtülü revaklarla açılmaktadır. İstanbul Laleli İmaretinde iki revak dizisi bulunan benzer örnektir.

Menzil külliyelerinde, cami tasarımı bazen bir yapıyla ortak bir avlu çevresinde veya diğer yapıların da yer aldığı bir dış avluda ya da bağımsız olarak konumlanmışlardır. Payas ve Lüleburgaz Sokullu Mehmed Paşa Külliyyelerinde, hângâh ile aynı avlu içinde

²¹⁰ Örs, Yasemin, *Osmanlı Mimarisinde Tabhane Mekânı ve Yapılarının Tarihsel Gelişim Süreci: Fatih Külliyesi Tabhanesi Örneğinde Koruma Sorunları ve Restorasyonu Üzerine Bir Değerlendirme* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), T.C. Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2019, s.128, 131

²¹¹ Gürbıyık, Cengiz, *Osmanlı İmaretlere (Aşevleri)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), T.C. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Türk İslam Sanatı Bilim Dalı, İzmir, 2013, s.476; Budak, Ayşe, *Gücü Besleyen Mimarlık: Osmanlı İmaretlere* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), T.C. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Sanat Tarihi Bilim Dalı, Kayseri, 2015, s.709

²¹² Gürbıyık, *Osmanlı İmaretlere (Aşevleri)*, s.484; Budak, *Gücü Besleyen Mimarlık: Osmanlı İmaretlere*, s.721

karşılıklı olarak konumlanmıştır. Şam Süleymaniye Külliyesi, Karapınar ve Ilgın'da ise imaret, hamam ve arasta ile ortak bir iç avlu içinde yer almaktadır. Gebze ve Eskişehir Çoban Mustafa Paşa Külliyesi ile İncesu Kara Mustafa Paşa Külliyesinde dış avlu içinde yer almıştır. Yenişehir Sinan Paşa Külliyesi, Havsa Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi, İzmit Pertev Paşa Külliyesi ve Ulukışla Öküz Mehmet Paşa Külliyesinde camiler diğer yapılardan bağımsız olarak inşa edilmişlerdir.

Menzil külliyelerindeki camiler şehir külliyelerinde olduğu gibi yeni planların denenerek plan gelişimi kaygısı olmadan, işlev ön planda olacak şekilde tek mekânlı tek kubbe plan şemasında inşa edilmişlerdir²¹³. Gebze, Eskişehir, Bozöyük, Karapınar, Havsa, İzmit, Lüleburgaz ve Yenişehir'de kare mekânlı tek kubbeli; Belen, Büyükçekmece ve Payas Sokullu Mehmed Paşa camileri dikdörtgen planlı, iç tasarımında haçvari plan şeması arz eder.

Camilerin genelinde, hariminde son cemaat mahalli olmayan örneklerde bulunur. Belen ve Büyükçekmece Külliyesi camileri revaksız, Gebze, Eskişehir, Silivri, Karapınar, Lüleburgaz ve İzmit külliyelerinde tek sıra revaklı; Lüleburgaz, Babaeski ve İzmit külliyelerinde çift son cemaat revak düzenlemesine sahiptir. Gebze, Eskişehir, Lüleburgaz, Karapınar ve İzmit külliye camileri beş gözlü; Bozöyük, Havsa, Yenişehir ve Ilgın camileri iç gözlü; Payas Sokullu Mehmed Paşa camii sekiz gözlü son cemaat mahalline sahiptir. İnşa edilen külliyelerinin camileri kâgir malzeme ile inşa edilmiştir.

Menzil Külliyelerinin içinde yer alan camilerde malzeme, teknik, süsleme ve işçilik bakımından daha çok yerel özellikler ve yöreden kolay temin edilen taş malzeme ve biçimler kullanılmıştır²¹⁴.

Caminin kuzeyinde, revaklı avlunun çevresinde U şeklinde yerleştirilmiş odalardan oluşan hângâh, inşasından sonra medreseye dönüştürülmüş ve yayınlarda medrese olarak tanıtılmıştır. Gebze ve Eskişehir Çoban Mustafa Paşa Külliyesinde hângâh olan örneklerdir. XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde tekkeler, mekânsal olarak cami yanında, mescit yanında olanlar ve yalnız başına tekkeler olarak üç grupta inşa edilmiştir. Cami ya da mescit yanında inşa edilen tekkelerin tevhidhanesi (semahane) olarak kullanılmıştır. Tekkenin şeyhleri zikir dışında cami ya da mescitlerde vaizlikte yapmışlardır²¹⁵. Payas hângâhı, cami yanında inşa edilen şemadadır. Hângâhın

²¹³ Müderrisoğlu, 16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi, s.258

²¹⁴ Gültekin, Ulukışla ve Öküz Mehmet Paşa Menzil Külliyesi, s.153

²¹⁵ Bölükbaşı, Ayşe, "XVI. Yüzyılda İstanbul'daki Halveti Tekkelerinde Mekânsal İşleyiş: Tekkelerin Mensup Oldukları Külliye İçindeki Diğer Birimlerle İlişkileri", *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, Bilecik, 2018, s.216

tevhidhanesi (semahane) bulunmadığından dolayı ve vakfiyede şeyhin haftanın iki günü cami cemaatine vaaz etme şartı konulduğundan dolayı caminin hângâhında tevhidhanesi olarak kullanılmış olmalıdır.

Hamamlar, temizlik işlevine yönelik inşa edilen mekanlardır. Menzil Külliyyelerinde, yolculara ve yerleşimde yaşayanlara hizmet vermek ve daha çok külliye gelir getirmek amacıyla inşa edilmişlerdir. Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi, Şam Süleymaniye Külliyesi, Karapınar Selimiye Külliyesi, Havsa ve Lüleburgaz Sokullu Mehmed Paşa Külliyyeleri, İncesu Mustafa Paşa Külliyyeleri ve Ulukışla Öküz Mehmet Paşa Külliyesinde hamamlara yer verilmiştir. Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi hamamı, arastaya bitişik çift sıcaklıklı plan şemasındadır. Bu plan şemasına benzer tek örnek Kilis Canbolat Hamam²¹⁶ örneğidir. Lüleburgaz, Şam Süleymaniye ve Ulukışla külliyyelerinde arastaya bitişik örneklerdir.

Hamamların tipolojik sınıflandırması, sıcaklık mekanlarının plan şemasına göre yapılmaktadır. Payas, S. Eyice'nin dört eyvanlı ve köşe hücreli tip²¹⁷ olarak adlandırdığı grup, ikinci sıcaklık yıldızvari tip plan şemasında²¹⁸ uygulanmıştır. Dört eyvanlı ve köşe hücreli şeması planlı hamam uygulaması en fazla uygulanan plan olmuştur. Buna olan benzer örnekler, Havsa Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi hamamında ve Ulukışla Öküz Mehmet Paşa Külliyesi hamamı saçaklığı plana şeması benzer örneklerdir. Çift sıcaklıklı uygulama menzil külliyyelerinde benzeri bulunmamaktadır. Bu plan şeması ünik tek örnektir.

Sıbyan Mektepleri Osmanlı döneminde “muallim hane, dar-üt-tali, talimhane ve Ali-debistan” adlarıyla anılmışlardır²¹⁹. Bu kurumlar çocuklara Kur'an okumayı öğrendikleri ve namazla ilgili bilgilerin edindikleri ilk kurumlarıydı. Vakfiyede de “Kur'an-ın ilk nabzını öğrenmesi için halka vakfettiğinden” bahseder. Gebze ve Eskişehir Çoban Mustafa Paşa Külliyyeleri, Lüleburgaz Sokullu Mehmed Paşa Külliyesinde sıbyan mektebine yer verilmiştir. Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi sıbyan mektebi, hamama dıştan bitişik olarak Vakıfların onarımları esnasında yan yana inşa edilmiş biri doğu-batı doğrultusunda, üç ayak üzerine oturan çapraz tonoz örtülü revak arkasında kubbeye örtülü iki birimden oluşmaktadır. Kuzey duvarlarında ocak yer alır. Çift birimli örnekler; Edirnekapı Mihrimah Sultan, Haseki Külliyesi, Sultan II. Beyazıd Külliyesi,

²¹⁶ Müderrisoğlu, 16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyyeleri, s.234

²¹⁷ Eyice, İznik'te Büyük Hamam, s.108

²¹⁸ Eyice, İznik'te Büyük Hamam, s.110

²¹⁹ Müderrisoğlu, 16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyyeleri, s.246

Şah-ı Huban Külliyesi, Topkapı Kara Ahmed Paşa Külliyesi, Kastamonu Yakup Ağa Külliyesi sıbyan mektepleri benzer planlıdır²²⁰.

2. Malzeme-Teknik

Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi'nde, beden duvarlarında yörede kolay bulunabilen kireç taşı, kesme taş ve moloz taş, V.G.M onarımlarında yapay taş kullanılmıştır. Cami, arasta ve hamam ılıklik kubbelerinde tuğla, arasta dükkanlarında ve duvar içinde, kapı ve pencerelerde ahşap, kubbelerin dış örtüsünde ve kervansaray taç kapısında taş malzemeyi bağlamak için kurşun ve cami cephelerinde ikinci sıra pencerelerinde alçı malzeme, hângâh avlusu kuzey giriş kapısında ve mihrapta mermer malzeme kullanılmıştır.

Kesme taş daha çok yapıların kaidelerinde, cephe kaplaması, destek sisteminde, zemin döşemesinde ve mimari öğelerde tercih edilmiştir. Taşın cinsi ve rengi bölgenin coğrafi konumuna bağlı olarak değişmektedir. Trakya ve Marmara Bölgesinde hafif sarımtırak gözeneksiz, İç Anadolu Bölgesinde volkanik grimsi siyaha yakın gözenekli, Hatay ve Suriye'ye yakın bölgelerde sarı, turuncu ve pembe renkte kireç taşı malzeme yoğun olarak kullanılmıştır. Payas'ta renkli taş cami, arasta içindeki taç kapılar ile mihrapta kullanılmıştır. Taç kapı ve mihrapta iki renkli taş malzeme kullanımı Adana Ulu Cami (1508-9), Gaziantep Alinaccar (14. yy), Ağa (16. yy), Bostancı (18. yy), Boyacı (14-16. yy), Alaüddevle (16. yy), camilerinde; Kilis'te Paşa (16. yy. sonları), ve Tuğlu (1200-1785) Hamamlarında duvar, taç kapı ve minberlerde renkli taş kullanılmıştır²²¹. Renkli taşın kullanımı Diyarbakır'da Fatih Paşa (1522), Behram Paşa (1572), Melek Ahmet Paşa (1591) gibi camilerde beden duvarlarında kullanılmıştır²²².

Moloz taş, beden duvarlarında dolgu malzemesi ve arasta, tabhane, kervansaray, imaret, hângâh tonoz örtülerinde kullanılmıştır.

Mermer, beyaz, siyah ve kırmızı renk dokusuyla birlikte, alternatifli olarak almaşık düzende, mihrapta, taç kapılarında, beyaz mermer, hângâh-cami avlusunun sütun ve başlıklarında, hamam döşemesi ve kurnalarında görülür.

²²⁰ Eriş Kızgın, Eda, *Anadolu'da Osmanlı Dönemi Sıbyan Mekteplerinin Mimari Gelişimi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), T.C. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Van, 2021, s. 416

²²¹ Doğan, Tuncer, *Gaziantep Türk İslam Dönemi Mimari Süslemeleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), T.C. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Van, 2013, s. 263-264

²²² Müderrisoğlu, 16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi, s.271-272

Tuğla, kemerlerde, kubbe örtü sisteminde, pişmiş toprak ise su sisteminde kullanılmıştır.

Demir, cami, hamam, sıbyan mektebi kervansaray ile tabhane avlu duvarında, arasta batı giriş kapı açıklığında kullanılmıştır.

Ahşap malzeme, kapı ve pencere kanatlarında kullanım alanı bulmuştur.

Kurşun, cami kubbelerinde, hamamın soyunmalık kubbesi ile arasta dua kubbesinin üzerinde kaplama olarak kullanılmıştır. Kervansaray taç kapısında bağlayıcı malzeme olarak kullanılmıştır.

3.Süsleme

Külliyeye genel hatlarıyla son derece sade ve yalın tutulmuş, ancak vurgulanacak yerlerde bezemeye yer verilmiştir. Külliye iki renkli malzeme ile yapılan taş, bitkisel ve geometrik süslemelerle yazı kullanılmıştır.

Külliyede en çok kullanılan renkli taş süsleme, başta mihrap olmak üzere cami, taç kapı hângâh kuzey avlusu, arasta içindeki kapı, kervansaray kapısı ve hamam giriş kapılarında kullanılmıştır. Renkli taş süsleme, siyah-kırmızı ve beyaz renklerdeki taş malzemenin geçme tekniğiyle oluşturulmuştur. Bu teknik, genellikle Suriye etkili olan bezeme, yakın çevrede Adana, Kilis, Gaziantep ve Hatay'da kullanılmıştır. Ayrıca bu tekniğin yoğun olarak kullanılması yerel ustaların çalıştığını göstermesi açısından önemlidir.

Renkli taş süsleme dışında bitkisel süsleme, kervansaray taç kapsısı kitabesinin iki yanında, kitabeyi sınırlamak için kullanılmıştır. Cami taç kapısı kavsara mukarnasları üzerinde, kapı açıklığının iki yanındaki sütünce başlıklarında, mihrabiyelerde, cami son cemaat mahalline bakan kuzey cephesi üzerinde sütüncelerde yoğun olarak kullanılmıştır.

Geometrik süsleme, taç kapılarda ve mihrapta iki renkli taş malzeme ile boş kitabe panosu, mihrap nişinde ve kavsarasında kullanım alanı bulmuştur.

Yazı süsleme ise inşa kitabesi ve mihrabın sol kanadında yer verilmiştir. Payas, Suriye'ye yakın bir bölgede bulunduğu için Memluk (Mısır-Suriye) etkili renkli taş bezemelere yer verilmiştir. Gebze, Şam Süleymaniye Külliyesinde de benzer malzeme ve teknikte yakın örneklerdir. Gebze'de beden duvarlarında ve son cemaat mahallinde renkli taş malzeme; Payas'ta caminin mihrap, taç kapsında ve avlu giriş kapılarında (arasta içinden ve kuzey cephede bulunan), hamam ve kervansaray taç kapılarında iki renkli taş malzeme kullanılmıştır.

SONUÇ

Kanuni Sultan Süleyman, II. Selim ve III. Murad döneminde önemli devlet görevlerinde bulunan, Sokullu'nun Payas'ta yaptırdığı külliye; arasta, kervansaray, tabhane, imaret, cami, hângâh, ekmekçi fırını, hamam, sıbyan mektebi ve su şebekesinden oluşmaktadır. Külliye yapıları zaman içinde çeşitli onarımlar görerek günümüze oldukça iyi durumda ulaşmıştır.

Menzil külliyesi 16. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin, Anadolu ve Rumeli topraklarında eski dönemlerinden itibaren kesintisiz olarak kullanılan askeri, ticari, hac ve haberleşme amaçlı yollar üzerinde, akarsu ve köprü başlarında, tepe ve geçitlerde, geçilmesi gereken ıssız alanlarda, yolların kavşak noktaları ile deniz kenarında, sosyal ve ticari işlevli kurulmuş kuruluşlardır.

Bu külliyelerin banileri padişahlardan ziyade sadrazamlar, vezirler ve paşalar olmuşturlar. Baniler, külliyelerin inşa aşaması ve sonrasında devamlılığını sağlamak için vakıflar kurmuşlardır. Bu vakıflar başta Padişah tarafından temlik olarak verilen araziler olmak üzere, taşınmaz mallarından ve diğer yollarla elde ettikleri gelirlerinin önemli bir bölümünü ayırmakla kurulmuşlardır. Vakıfların işleyişi hakkında vakfiyeler düzenlenmiş, bu vakfiyelerde mütevellî heyetini, çalışacak görevliler ve bunlara ödenecek ücretlere kadar birçok detaylı bilgi belirtilmiştir.

Menzil külliyesi tasarımları baninin tercihine ve maddi olanaklarına bağlıdır. Ayrıca inşa edildiği çevredeki yerleşime hizmet verecek şekilde planlanarak inşa edilmişlerdir. İnşa edilen külliye, kuruldukları yerlerin imarına yol açarak yeni şehirlerin oluşmasına vesile olmuşturlar.

Osmanlı döneminde Anadolu ve Rumeli'de genel olarak yollar Sağ, Orta ve Sol Kol olmak üzere 3 ana güzergâh ile bunlara bağlı tali yollardan oluşmaktadır. Anadolu Sağ Yol Güzergahı; İstanbul-Gebze-İzmit-İznik-Yenişehir-Bozüyük-Eskişehir-Seyidgazi-İlgın-Konya-Karapınar-Adana-Misis-Payas-Belen-Karamurt üzerinden biri Halep'e, biri Antakya'dan devam ederek Şam, oradan Mekke ve Medine'ye uzanmaktaydı. Anadolu Sağ Yolu toplam 247 saat olup, Payas, İstanbul'dan 215 saat (1222 km) mesafede bulunmaktadır. Payas, Adana'ya 20 saat, Kurtkulağı'na 8 saat, Antakya'ya 15 saat uzaklıktadır.

Sokullu'nun yaptırmış olduğu bu külliye, anayol üzerinde kurulmuş önemli bir menzil külliyesidir. Lüleburgaz ve Havsa' da yaptırdığı külliye ile bu bölgelerin

şehirleşmesine öncülük etmiş, Payas'ta yaptırdığı bu büyük külliye ile şehrin imara açılıp gelişmesine de büyük katkıda bulunmuştur. Külliye'nin yeri oldukça iyi seçilmiştir. Eski dönemlerde, İstanbul'dan hac ve kervan yolculuğuna çıkan yolcuların konaklayıp dinleneceği, diğer ihtiyaçlarını karşılayabileceği noktada bir külliye yaptırarak bu yolun güvenliğini sağlayarak ticaretin ve sosyal hayatın gelişmesinde katkıda bulunmuştur.

Payas Çayı'nın kıyısında, dikdörtgene yakın bir alanda kurulan külliye'nin yapıları geometrik düzen dahilinde yerleştirilmiştir. Külliye'nin merkezinde içinden tarihi yolun geçtiği dikdörtgen planlı arasta yer almaktadır. Arasta külliye'yi, düzenli bir şekilde yerleştirilen külliye yapılarını sosyal ve ticari işlevli yapılar olarak iki gruba ayırmaktadır. Doğusunda sosyal ve ticari işlevli olan kervansaray, tabhane ve imaret; batısında dini ve eğitim işlevli cami, hângâh, sıbyan mektebi ve hamam yer almaktadır. Böylece külliye'de yaklaşık aynı işlevli yapılar yan yana ve aynı yöne doğru inşa edilerek külliye'nin tasarımına biçim verilmiştir. Erken dönem külliyelerindeki serbest ya da dağınık yerleşmeye karşın, klasik dönem külliye yapılarının yerleşmelerinde ve birbiriyle olan ilişkilerinde gözlenen simetrik ve geometrik düzen, Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi için de geçerlidir.

Yapı, *Tuhfetül Mimaride* Mimar Sinan eserleri arasında sayılması ve Mimar Sinan'ın Hassa Mimarlar Ocağı Baş mimarı olduğu bir dönemde inşa edilmiş olmasından dolayı birçok araştırmada Mimar Sinan eseri olduğu kabul edilmektedir. Mimar Sinan, bu külliye'nin inşası ile aynı tarihlerde ustalık eserim dediği II. Selim için Edirne Selimiye Camii inşaatını (1567-1574) gerçekleştirmekteydi. Ayrıca Sokullu içinde Lüleburgaz ve Havsa' da geniş kapsamlı külliyelerinin de inşa devam ediyordu. Külliye plan ve mimari bakımdan Osmanlı Klasik dönem özelliklerini taşımakla birlikte kalın duvarlarla, çapraz tonoz örtünün çok kullanılması, taç kapı ve mihrapta renkli malzeme ağırlıkta kullanılması gibi Sinan tasarımına uymayan teknik ve detaylardır. Mimar Sinan'ın ustalık eseri inşasının aynı tarihlerde devam etmesinden dolayı, Hassa Ocağına mensup bir mimar veya yerel bir mimarın inşa ve tasarımında görevlendirilmiş olduğunu düşündürmektedir.

Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi'nin Osmanlı külliye plan ve mimarisinde önemli bir yeri bulunmaktadır. Külliye'de, iki renkli taş malzeme kullanımı, üst örtüsünde tonoz, kalın duvar ve ayakların kullanımı Suriye üslûbu (Zengi, Eyyubi ve Memluk) süslemeler ve teknikler kullanılmıştır. Türkiye'de başka hiçbir külliye'de bu oranda kullanılmamıştır. Bu uygulamalar Mısır'da ve Suriye Bölgesinde Memlükler ve Zengiler

zamanında gelişmiş, Osmanlı hakimiyetinde de bu bölgelere yakın yerlerde de devam etmiştir.

Sonuç olarak; arasta odaklı ve büyük ölçekli menzil külliyesi grubunda yer alan külliye, bulunduğu sağ kol güzergahı üzerinde önemli bir menzil noktası olup, tarih içerisinde de önemini korumaya devam etmiştir. Külliye'nin kitabesi ve görsel kaynaklar dikkate alındığında yapılar özgün görünümünden genel olarak bir şey kaybetmemiş ve hepsi sağlam olarak günümüze ulaşmıştır.

KAYNAKÇA

Etyemez Çıplak, L. (2017). *Understanding The Construction Technigue of Mimar Sinan`n Buildings: The Case of Lüleburgaz Sokullu Mehmed Pasa Mosque (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*. Ankara: A thesis Submitted to Graduate School of Natural and Applied Sciences of Middle East Technical University.

Acar Ata, İ., & Eroğlu, B. (2019). Tarihi Yapıların Korunması ve Yeniden İşlevlendirilmesinde Çok Yönlü Değerlendirme: Niğde Ulukışla Öküz Mehmet Paşa Külliyesi Örneği. *Arium*(1), s. 12-24.

Afyoncu, E. (2009). Sokullu Mehmed Paşa. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Ansiklopedisi.

Akozan, F. (1969). Türk Külliyeleeri. *Vakıflar Dergisi*(VIII), s. 303-308.

Aslanapa, O. (2004). *Osmanlı Devri Mimarisi* (2 b.). İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Bayraktar, H. (2021). *Vakfiye ve Muhasebe Defterleri Işığında Hatay Vakıfları*. Gaziantep: İKSAD.

Bell, G. (tarih yok). *Newcastle Universty*. 03 24, 2024 tarihinde Gertrude Bell Archive: <https://gertrudebell.ncl.ac.uk/l/gb-1-1-1-1-15-15> adresinden alındı

Bölükbaşı, A. (2018, Haziran). XVI. Yüzyılda İstanbul`daki Halveti Tekkelerinde Mekânsal İşleyiş: Tekkelerin Mensup Oldukları Külliye İçindeki Diğer Birimlerle İlişkileri. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(1), s. 214-239.

Budak, A. (2015). *Gücü Besleyen Mimarlık: Osmanlı İmaretleri (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*. Kayseri: T.C. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Sanat Tarihi Bilim Dalı.

Cantay, G. (2002). *Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

Cantay, G. (2002). Türk Mimarisinde Külliye. H. C. Güzel, K. Çiçek, & S. Koca içinde, *Türkler*, Cilt 7 (s. 1251-1276). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Cevdet Paşa. (1986). *Tezakir (Yayınlayan Cavid Baysun), 2.Baskı.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Cuinet, V. (1981). *La Turquie d'Asie: Géographie Administrative, Statistique, Descriptive Et Raisonnée De Chaque Province de L'Asie-Mineure, (Editeur Ernest Leroux).* Paris.

Çağatay, A., & Arman, B. (1982). Boksit ve Türkiye'deki Boksit Yatakları. *Jeoloji Mühendisliği Dergisi*, 6 (2), s. 23-38.

Çakır, M. (2008). Hac Menzilleri ve El-Hac İbrahim Efendinin Menzilnamesi. N. Bayhan içinde, *Surre-i Hümayun* (s. 79-87). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.

Çam, M., & Ademi, R. (2016). Sokollu Şehid Mehmed Paşa bin Sinan Bey Vakfı. *Bosna Hersek Vakfiyeleri IV* (s. 1751-1801). içinde Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Çetin, C. (2009). *Anadolu'da Faaliyet Gösteren Menzilhaneler (1690-1750) (Yayımlanmamış Doktora Tezi).* Konya: T.C. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı.

Çobanoğlu, A. V. (2003). Lala Mustafa Paşa Külliyesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (s. 75-77). içinde Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.

Çobanoğlu, A. V. (2004). Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (s. 250-252). içinde Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.

Darkot, B. (1964). Payas. *İslam Ansiklopedisi, Cil 9* (s. 531-532). içinde İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Denktaş, M. (1997). İncesu Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi. *Vakıflar Dergisi*(26), s. 193-224.

Derviş, E. Ç.-i. (1314). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi.* Dersaade İkdâm Matbaası.

Doğan, E. (2018, Mayıs). Sokullu Mehmet Paşa Menzil Külliyesi. *ÇÜTAM-KEK*, s. 55-66.

Doğan, T. (2013). *Gaziantep Türk İslam Dönemi Mimari Süslemeleri (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*. Van: T.C. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı.

Ergün, A., & Terzi, M. A. (2015). *Adana Vilâyet Salnameler (Cilt 1)*. Adana: Altın Koza Yayınları.

Eriş Kızgın, E. (2021). *Anadolu'da Osmanlı Dönemi Sıbyan Mekteplerinin Mimari Gelişimi*. Van: T.C. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı.

Gökbilgin, T. (1957). Sokullu Mehmet Paşa. *İslam Ansiklopedisi* (s. 595-605). içinde İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Gültekin, R. E. (2001). *Ulukışla ve Öküz Mehmet Paşa Menzil Külliyesi*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Gürbıyık, C. (2013). *Osmanlı İmaretleri (Aşevleri) (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*. İzmir: T.C. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Türk İslam Sanatı Bilim Dalı.

Güreşsever Cantay, G. (2016). *Osmanlı Menzil Kervansarayları*. İstanbul: İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakfı Üniversitesi Yayınları.

Hasol, D. (2010). *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü* (11 b.). İstanbul: YEM Yayın.

İlgürel, S. (1975, Ekim). Abdurrahman Hibri'nin Menâsik-i Mesâlik'i. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, s. 111-162.

Işık, B. (2006). *Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi Rölöve Restitüsyon ve Restorasyon Projesi Raporu*. Adana: BOAZ Eski Eserleri Koruma ve Mimarlık Ltd.

Kahraman, S. A., & Dağlı, Y. (2006). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Konya- Kayseri- Antakya- Şam- Urfa- Maraş- Sivas- Gazze- Sofya- Edirne, Cilt 3, Kitap 1*. İstanbul: YKY.

Karadağ, S. (2011). *Mehmed Edip Bin Mehmed Derviş'in " Behçet'ül Menazil" Adlı Eserinin Transkrip Ve Tahlili, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi),. Hatay: T.C. Mustafa Kemal Ün,versitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.*

Koç, Ş., & Değer, M. A. (1991). Payas (Hatay) Bölgesi Boksitli Demir Cevherleşmelerinin Oluşumu. *MTA Dergisi 113*, s. 113-126.

Koç, Ş., & Değer, M. A. (1992). Karstik Payas (Hatay) Cevherleşmelerinin Kaynağına Yönelik Jeokimyasal Veriler. *MTA Dergisi 14*, s. 95-110.

Kömürcüoğlu, A. (2023, 12 26). *Salt Araştırma*. Salt Araştırma: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/88612> adresinden alındı

Kuban, D. (2016). *Osmanlı Mimarisi*. İstanbul: Yem Yayınları.

Kuran, A. (1976-1977). Mimar Sinan'ın Eserleri ve Camileri Konusunda Kısa Bir Değerlendirme. *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi: Beşeri Bilimler (Humanities), Cilt 4-5*, s. 83-101.

Kuran, A. (1986). *Mimar Sinan*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.

Küçükdağ, Y. (2009). Sultan Selim Külliyesi. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (s. 518-519). içinde İstanbul: Türk Diyanet Vakfı.

Lanckoroński, K. (1888). *Ein Ritt durch Kilikien: aus dem winterlichen Afrika*. Wien.

Mağmumi, Ş. (2010). *Anadolu ve Suriye'de Seyahat Hatıraları (Haz. Nazım Hikmet Polat)*. Ankara: Cedit Neşriyat.

Müderrişoğlu, M. F. (Ekim 1993). *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Müderrişoğlu, M. F. (2002). Menzil Kavramı ve Osmanlı Devleti'nde Menzil Yerleşimleri. *Türkler, Cilt 10* (s. 1707-1718). içinde Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Müderrişoğlu, M. F. (2009). Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (s. 36364). içinde İstanbul: Türk Diyanet Vakfı.

Necipoğlu, G. (2013). *Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Örs, Y. (2019). *Osmanlı Mimarisinde Tabhane Mekânı ve Yapılarının Tarihsel Gelişim Süreci: Fatih Külliyesi Tabhanesi Örneğinde Koruma Sorunları ve Restorasyonu Üzerine Bir Değerlendirme (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*. İstanbul: T.C. Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

Öztürk, A. (2022). *Hatay İli, Payas İlçesi Yakacık Mahallesi 7817 Nolu Parsele Ait 1/5000 Ölçekli Nazım İmar Planı Değişikliği Plan Açıklama Raporu*. Hatay: Hatay Büyükşehir Belediyesi.

Papila, A. (2011, 06 04). Osmanlı'da Kamusal Alan-Osmanlı Külliyesi. *Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), s. 63-82.

Paşa, C. (1986). *Tezakir (Yayınlayan, Cavit Baysun), 2. Baskı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Payas Belediyesi. (2023, 11 03). <https://www.payas.bel.tr/sayfa.php?idno=29> adresinden alındı

Polattaş, F. Z. (2017). *Sokullu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

Ramazanoğlu, M. G. (2008). 16. Yüzyılda Osmanlı Külliyesi. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(3), s. 333-344.

Refik, A. (1924). *Sokullu (Mehmed Paşa)*. İstanbul: Orhaniye Matbaası.

Sarıköse, S. T. (2013). *XIX. Yüzyılda Çukurova'da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar*. Konya: .C. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı.

Seçkin, A. (2011). *2003-2010 Restorasyonlarımız* . Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü.

Şahin Güçhan, N., & Kuleli, A. E. (2009). *Şam Süleymaniye Külliyesi ve Koruma Sorunları*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Şancı, F. (2006). *Hatay İlinde Türk Mimarisi (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı Türk İslam Sanatları Bilim Dalı.

Topaloğlu, A. N. (2022). *Hatay İli Payas İlçesi Zeytin Bahçesi Topraklarının Bazı Fiziksel ve Kimyasal Özelliklerinin Belirlenmesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*. Hatay: T.C. Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

Turan, Ş. (1963, 05 01). Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, s. 159-200.

Tutar Kaplan, T. (2016, Ekim). Payas Sokullu Mehmet Paşa Menzil Külliyesi. *Güney Mimarlık Dergisi*, Sayı 22, s. 22-25.

Wimmel, R. (tarih yok). En passant par la Cilicie: Architecture subrégionale des Caravansérails dans Unerégion Frontalière. *4 Congrès du Réseau Asie Pacifique*. Paris.0430,2024tarihinde<https://dumas.ccsd.cnrs.fr/CONGRESASIEPACIFIQUE/hal-00776181v1> adresinden alındı

Zararsız, A. (2021, 06 30). Osmanlı Kroniklerinde Sokollu Mehmed Paşa ve Sokoloviç Ailesi. *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, 11, s. 321-354.

ÖZGEÇMİŞ

